

6

7

8

9

10

opis zdjęć – str. 66

Ewangelicy żyli i działali w **Białymstoku** od stuleci, choć nie zawsze mieli tu na miejscu swoją parafię i swego duszpasterza. Po kilkudziesięciu latach przerwy, w 2002 r. erygowano w Białymstoku na nowo parafię ewangelicką, która w 2006 r. otrzymała przy ul. Dolistowskiej 17 miejsce na swą siedzibę i prowadzenie kultu.

Białystok, miasto z bogatą historią wpisaną w różnorodność krajobrazową, społeczno-etniczną i religijną, ma niepowtarzalny urok i vitalność. Zarówno poszczególni mieszkańcy, jak i całe wspólnoty religijne tworzą jego niewymierny skarb, dziedzictwo kulturowe miasta. Chcąc odkryć znaczenie tego skarbu, winniśmy utrzymywać i pokazywać jego najistotniejsze cechy – wartości przekazywane nam przez poprzedników, a trwające ponad upływającymi wiekami.

Mam nadzieję, że Czytelnik odnajdzie w tej książce odpowiedź na pytania: kim są ewangelicy w Białymstoku, jaką rolę odegrali w historii miasta i regionu oraz jak kształtują jego charakter dziś.

ks. bp Rudolf Bażanowski, Biskup Diecezji Mazurskiej
Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej

przewodnik polecany przez:

ISBN 978-83-936322-6-8

ewangelicy w białymstoku

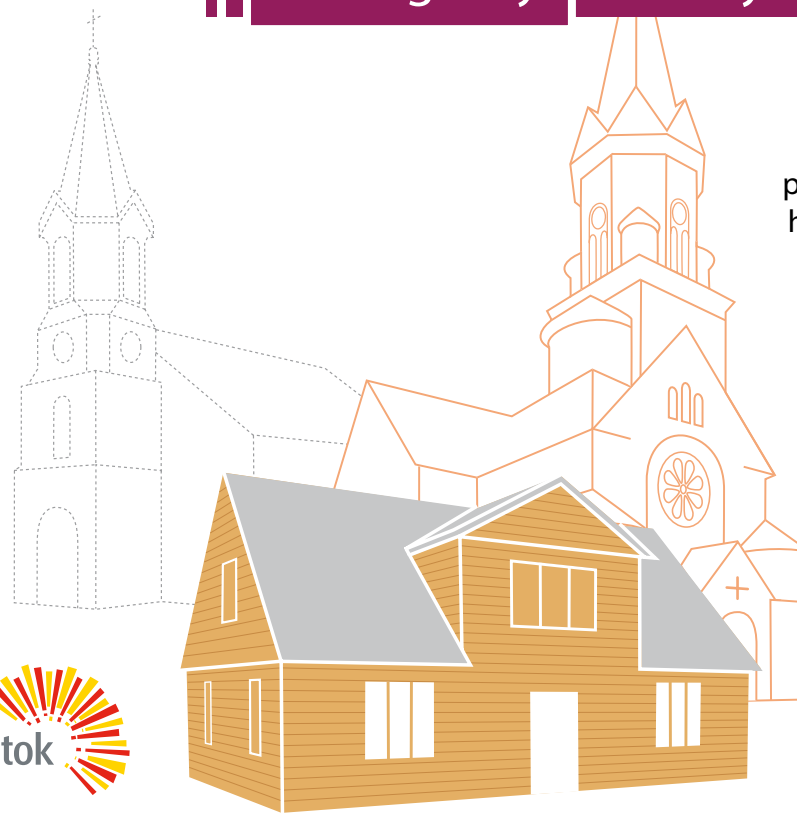
tomasz wigłasz • krzysztof maria różański

ewangelicy

w białymstoku

przewodnik historyczny

tomasz wigłasz
krzysztof maria różański

1

2

3

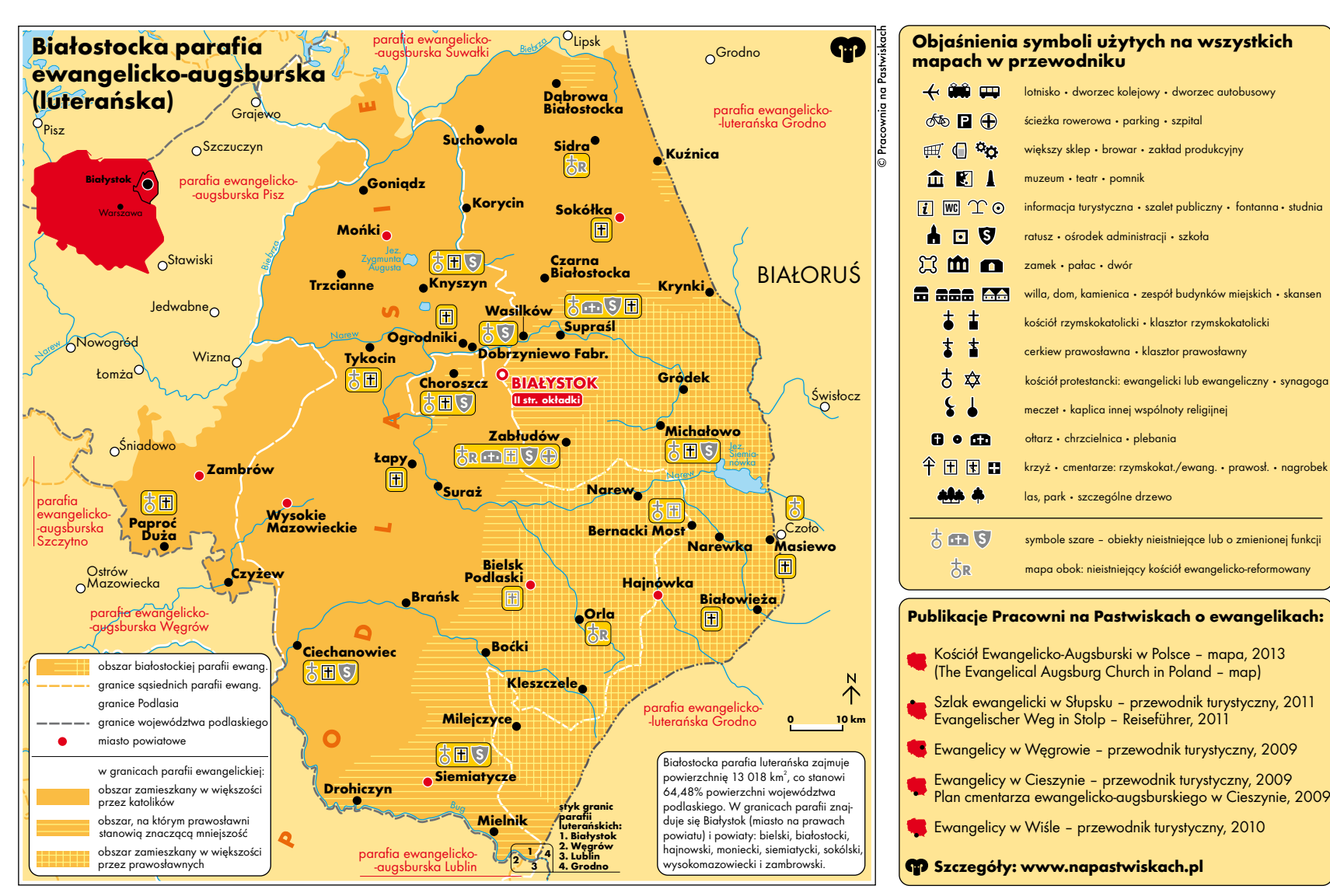
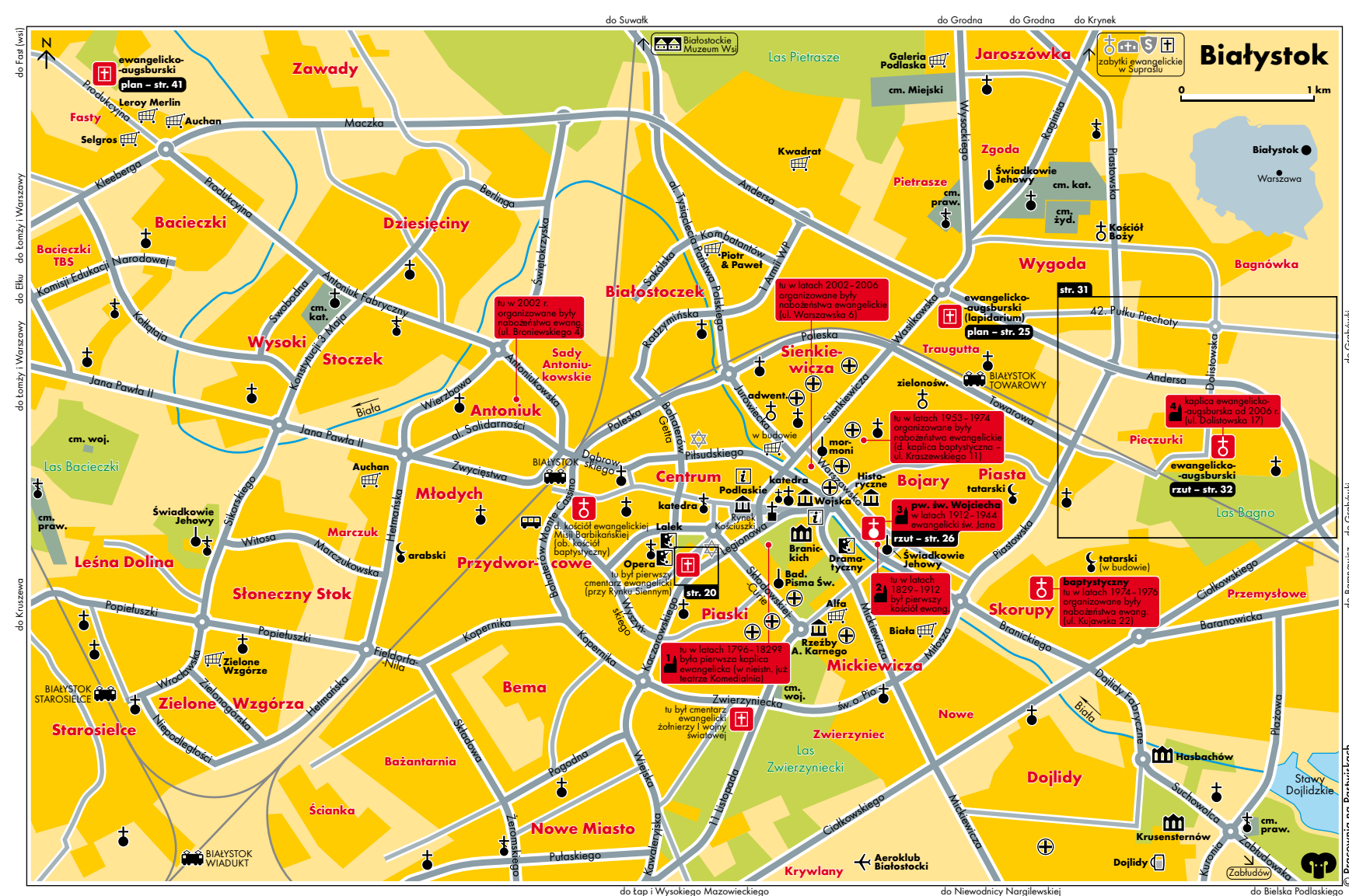
4

5

opis zdjęć – str. 66

ewangelicy w białymstoku

tomasz wigłasz
krzysztof maria różański

ewangelicy w białymstoku

przewodnik
historyczny

pracownia na pastwiskach
cieszyn 2013

Tekst	Tomasz Wigłasz, Krzysztof Maria Różański
Przekłady	Andrzej Kluczyński, Krzysztof Maria Różański
Redakcja i korekta	Monika Żerańska, Marcin Żerański
Mapy, rysunki projekt typograficzny skład i łamanie	Marcin Żerański
Projekt okładki i stron tytułowych	Iza Żerańska (graphia.pl)
Zdjęcia	Ewa Maria Różańska, Joanna Wigłasz, Marcin Żerański, z archiwum Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Białymstoku, ze zbiorów Muzeum Podlaskiego (str. 16, 25, 29)
Wydawca	Staraniem Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Białymstoku ul. Dolistowska 17, 15-197 Białystok, tel.: 85 664 94 31 e-mail: bialystok@luteranie.pl, www.bialystok.luteranie.pl wydała Pracownia na Pastwiskach ul. Wiewiórcza 11, 43-400 Cieszyn, tel.: 33 851 55 02, 605 433 693 e-mail: pracownia@napastwiskach.pl, www.napastwiskach.pl
Druk i oprawa	Drukarnia Wydawnictwa „Arka”, Cieszyn (www.arkadruk.pl) Publikacja dofinansowana ze środków Urzędu Miejskiego w Białymstoku w ramach realizacji zadania publicznego z zakresu kultury, sztuki i ochrony dziedzictwa narodowego Wydanie pierwsze ISBN 978-83-936322-6-8 Copyright © by Parafia Ewangelicko-Augsburska w Białymstoku, 2013 Copyright © by Marcin Żerański – Pracownia na Pastwiskach, 2013 All rights reserved. Wszystkie prawa zastrzeżone. Żadna część ani całość tej publikacji nie może być bez pisemnej zgody Wydawcy powielana, reprodukowana, przenoszona na inne nośniki, bądź przechowywana w jakiegokolwiek bazie danych.

Co łączy pierwszą gazetę w Białymstoku z pierwszym białostockim samochodem i z najstarszą protezą dentystyczną w mieście? Otóż drukarz Jan Jakub Daniel Kanter, który wydał w 1798 r. pierwsze białostockie czasopismo, fabrykant Waldemar Hasbach właściciel pierwszego w mieście samochodu oraz nieznanzy z imienia właściciel protezy byli... ewangelikami.

Ta obecnie nieliczna w Białymstoku wspólnota wyznaniowa chce ocalać od zapomnienia dokonania swoich poprzedników, którzy przez ostatnie pięć stuleci kształtowali charakter i wygląd miasta. Niektórzy ewangelicy, tacy jak architekci Jan Deybel i Jan Klemm, wręcz dosłownie zmieniali miasto. Ich białostockie dzieła – pałac Branickich, pałacyk gościnny i ratusz – są dziś wizytówką miasta. Inni, wśród których są fabrykanckie rody Moesów, Hasbachów i Commichauów, przyczyniając się do rozwoju przemysłu w Białymstoku, wpłynęli na gwałtowny wzrost liczby mieszkańców miasta. Ewangelicy otwierali szkoły (to w ewangelickiej placówce instruktorem harcerskim był Ryszard Kaczorowski, późniejszy Prezydent RP na Uchodźstwie), zakładali placówki charytatywne, takie jak dom starców czy ochronka dla dzieci. A w latach I wojny światowej licząca wówczas niespełna tysiąc osób parafia ewangelicka wydawała codziennie pięćset darmowych posiłków. Protestanci wprowadzali innowacyjne rozwiązania i pomysły takie jak choćby utworzenie pierwszej białostockiej szkoły rodzenia. Niniejsza publikacja jest swego rodzaju przewodnikiem po ich dziedzictwie.

Zapraszamy do poznania Białegostoku oczami ewangelików, którzy mimo burz dziejowych są i działają w mieście od stuleci.

Tomasz Wigłasz Krzysztof M. Różański

ks. mjr **Tomasz Wigłasz** (rocznik 1979., teolog) – mąż jednej żony, ojciec dwojga dzieci, „minister” trzech „resortów”: w Kościele – proboszcz administrator, w wojsku – kapelan, w szkole – katecheta. Lubi spokój, zimą, skandynawskie kryminały i dowcipy z morałem.

Krzysztof Maria Różański (rocznik 1984., polarnik) – absolwent Uniwersytetu M. Kopernika (geograf), Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej (teolog ewangelicki) i Akademii Marynarki Wojennej (oficer pokładowy), z zamiłowania kolejarz. Kiedy akurat nie pływa ani nie każe, realizuje marzenie o własnej kolei w Puszczy Białowieskiej – dreźny ręczne już jeżdżą...

Spis treści

Na dobry początek	6
Nad „spokojnym źródłem”	7
Wśród miejskiego gwaru	15
Wokół miasta	35
Kalendarium	50
Ewangelicy od A do Z	57
O książce	62
Wybrana literatura	65
Informacje praktyczne	66

Mapa

Białystok

Okładka II

Mapa

Białostocka parafia ewangelicko-augsburska (luterńska)

Objaśnienia symboli użytych na wszystkich mapach
w przewodniku

Okładka III

Rynek Kościuszki w Białymstoku

Nad „spokojnym źródłem”

Pałac Branickich w Białymstoku

Białystok, miasto nad rzeką Białą, jest jednym z miejsc, w których tradycja umiejętnie godzona jest z nowoczesnością. Wjeżdżający do miasta prowadzącą z Warszawy drogą ekspresową s8, która już wkrótce płynnie przejdzie w opasującą całe miasto tzw. trasę generalską, widzą panującą tu nowoczesność: dwupasmowe nitki bezkolizyjnie krzyżują się z przecinającymi je drogami wylotowymi w kierunku Elku, Suwałk, Kuźnicy i Bobrownik. Otulone dźwiękochłonnymi ekranami ulice niewiele jeszcze mówią o bogatej historii i specyficznym klimacie blisko trzystutysięcznej metropolii, którą można poznać, zjeżdżając z tej trasy na południe. Najpierw oczom podróżnego ukażą się osiedla bloków mieszkalnych: rbs-y, Białostoczek i Dziesięciny. Następnie, zbliżając się do centrum Białegostoku, zobaczy zabudowania dawnych fabryk tekstylnych, a tam, gdzie rzeka Biała i jej dopływy odmówiły współpracy – mokradła. Dalej pierścień ponad stuletnich kamienic, z których część zachowała swój eklektyczny wdzięk.

Na szlaku podróżującego przez miasto szosy zamieniają się w ulice, a te przechodzą w uliczki, które ustępują miejsca brukowanemu deptakowi – ulicy Lipowej, będącej niegdyś głównym traktem miasta. To przy nim, obok miejsca, gdzie znajdowała się brama miejska, wzniesiono sobór pw. św. Mikołaja. Za tą niedużą cerkwią katedralną, na opadającym nieco ku wschodowi Rynku Kościuszki stoi ratusz (→ str. 14), zaś przy przeciwległej pierzei tego placu niewielka barokowa świątynia rzymskokatolicka, zwana „białym kościołem” (starym). Jej jasne ściany są doskonale wyeksponowane na tle murów wielkiego neogotyckiego „czerwonego kościoła”, dobudowanego do niej niemal trzy wieki później. Dziś świątynia ta jest archikatedrą.

Przez park rozpościerający się tuż za Rynkiem podróżny dochodzi do pałacu Branickich. Tu rozpoczyna zwiedzanie miasta. Jest to trasa nietypowa, bo o jej istnieniu wie niewielu białostoczan – szlak wiodący śladami żyjących od wieków w Białymstoku ewangelików.

*Według legendy miasto
zawdzięcza swoją nazwę
nurtom rzeki Białej. Podanie
głosi, że książę Giedymin,
władający Litwą w czternastym
stuleciu, zapędziwszy się tutaj
podczas łowów za turem,
musiał nocować w puszczy
nad rzeką, którą nazwał
czystym, białym stokiem.
Tak mówi legenda,
a na pierwszą udokumen-
towaną wzmiankę o Białym-
stoku trzeba było zaczekać
jeszcze niemal dwa wieki.*

Pierwsi luteranie, o jakich informują źródła historyczne, osiedlili się w grodzie nad Białą, gdy ten był jednym wielkim placem budowy. Aspirujący do tronu króla Polski właściciel Białegostoku hetman wielki koronny Jan Klemens Branicki marzył o zbudowaniu rezydencji godnej przyszłego monarchy, co, jak się potem okazało, udało mu się zrealizować. Pałac Branickich zasłynął jako Wersal Północy, a rozwiązań architektonicznych zaźdrościć mu mieli podobno nawet gospodarze jego paryskiego pierwowzoru, na czele z goszczącym w Białymstoku królem Francji Ludwikiem XVIII.

Wzrok podróżnego stojącego na balkonie reprezentacyjnej sali pałacu, Auli Magna, biegnie po delikatnie opadających ku północnemu-wschodowi dwóch dziedzińcach, następnie przenosi się na Bramę Wielką, by wreszcie dostrzec niewielką rzekę Białą, nad którą przerzucono most. Podobno około 1450 r. stanęły tu, w miejscu przeprawy Wielkiego Gościńca Litewskiego przez rzekę, dwór i kościół.

Miejscowe dobra były wówczas własnością Jakuba Raczkę Tabutowicza, który otrzymał je z rąk Michała, syna wielkiego księcia litewskiego Zygmunta Kiejstutowicza, jako „puszczę za Choroszczą, nad rzeką Białymstokiem”. Majątek ten następnie podzielono pomiędzy synów Jakuba, a jego wnuk Mikołaj Bakalarz ponownie go scalił. Natomiast jego prawnuk, kolejny Mikołaj, zwany po ojcu Bakalarzewiczem, wiążąc się z Katarzyną z Wołowiczów nieświadomie postawił pierwszy ślad na ewangelickim szlaku wiodącym przez miasto. Po jego śmierci młoda wdowa poślubiła oboźnego koronnego Piotra Wiesiołowskiego Starszego, a kiedy i ten umarł, zaopiekował się nią jej brat Ostafi (Eustachy) Wołowicz, ewangelik wyznania reformowanego. On też zarządzał dobrami białostockimi do czasu osiągnięcia pełnoletności przez synów Piotra i Katarzyny. Przyczynił się także do ich wykształcenia na ewangelickich uni-

Wielki Gościńiec Litewski był jednym z najważniejszych szlaków handlowych w tej części Europy. Łączył Wilno z Warszawą i Krakowem, przechodząc m.in. przez dzisiejsze centrum Białegostoku. Początki traktu sięgają XI w., choć największe znaczenie miał on w XVIII w. Już za panowania Zygmunta Augusta kursowała na tej trasie pierwsza stała poczta królewska, a w czasach saskich utworzono wzdłuż gościńca sieć stacji pocztowych (o związanej z ewangelikami stacji pocztowej w Sokółce → str. 47).

Brama pałacu Branickich

wersytetach w Królewcu, Tybindze i Lipsku. Kolejny właściciel dóbr białostockich Piotr Wiesiołowski Młodszy był w młodości ewangelikiem, tak jak jego wuj Ostafi. Jednak po powrocie do kraju przeszedł na katolicyzm.

WŁAŚCICIELE DÓBR BIAŁOSTOCKICH:

Jakub Raczko Tabutowicz (żył w poł. XV w.) – pierwszy udokumentowany dziedzic tych ziem. Po jego śmierci majątek został rozdzielony pomiędzy synów. Najstarszy z nich Mikołaj (Michno) za zabicie własnego brata Jana został przez króla Kazimierza Jagiellończyka pozbawiony swojej części spadku. Na rzecz króla przeszedł też dział zamordowanego Jana. Po bezpotomnej śmierci trzeciego z synów Jakuba – Wacława (biskupa łuckiego) jego część spadku otrzymał Mikołaj (Michno); **Mikołaj Michnowicz Raczkowicz Bakalarz** (zm. w 1520 r. lub 1528 r.) – syn Mikołaja (Michny), jeden z pierwszych świeckich urzędników litewskich w stopniu bakalarza, scalił ponownie dobra należące wcześniej do jego dziadka Jakuba Raczki Tabutowicza; **Mikołaj Mikołajewicz Bakalarzewicz** (zm. w 1541 r.) – syn Mikołaja (Bakalarza); **Piotr Wiesiołowski Starszy** (zm. w 1556 r.) – drugi mąż Katarzyny z Wołowiczów, wdowy po Mikołaju Bakalarzewiczu, oboźny wielki koronny, dzierżawca leśnictwa perstuńskiego i nowodworskiego; **Ostafi (Eustachy) Wołowicz** (zm. w 1587 r.) – brat Katarzyny, wdowy po Mikołaju Bakalarzewiczu i Piotrze Wiesiołowskim Starszym. Jako opiekun siostry władał dobrami białostockimi do czasu osiągnięcia pełnoletności (przed 1570 r.) przez jej syna, a swego siostrzeńca Piotra Wiesiołowskiego Młodszego. Ostafi był kanclerzem wielkim litewskim, kasztelanem trockim i wileńskim;

W 1617 r., za czasów Piotra Młodszego, rozpoczęto wznoszenie najstarszego dziś budynku w Białymstoku – kościoła rzymskokatolickiego pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, zwanego „białym kościołem”. Jego budowę ukończył w 1626 r. Krzysztof Wiesiołowski. Wcześniej stała tu drewniana świątynia zbudowana w latach 1581–1584 przez Piotra Wiesiołowskiego Młodszego, który – jak głosi legendaria – kazał ją spalić po sprofanowaniu przez arian (braci polskich) lub ewangelików reformowanych, do których sam należał w młodości. W pobliskich Dojlidach rezydowali wówczas arianie, a od 1608 r. w Zabłudowie funkcjonowała parafia ewangelicko-reformowana (→ str. 37), jednak żadne źródła nie potwierdzają zajęcia kościoła rzymskokatolickiego w Białymstoku przez ewangelików reformowanych lub braci polskich.

Drugą inwestycją Piotra Wiesiołowskiego Młodszego w Białymstoku był murowany zamek obronny, jak nazywają go kroniki. W rzeczywistości był to dwukondygnacyjny dwór zaprojektowany przez Joba Breffusa, architekta króla Zygmunta I Starego. Choć budynek otoczony był fosą oraz wodami rzeki Białej i jej odnóg, nie dałby raczej schronienia przed najazdem wojsk. Z pierwszej siedziby do dziś zachowało się sklepienie piwnicznego okna, widoczne od strony ogrodu, nieco na lewo od drzwi wejściowych do głównego skrzydła pałacu, oraz klatka schodowa mieszcząca się w dawnej baszcie.

Majątek Piotra Wiesiołowskiego rozwijał jego syn Krzysztof, po którego bezpotomnej śmierci dobra białostockie, jako własność królewska, stały się uposażeniem twierdzy w Tykocinie i tamtejszego szpitala. Taki stan prawny trwał do 1659 r., gdy zrujnowane po wojnach ze Szwecją starostwo tykocińskie wraz z dobrami białostockimi otrzymał w dzierżawę oboźny wielki koronny Stefan Czarniecki. Nadanie to było wynagrodzeniem za jego zasługi w walce ze Szwedami. W 1661 r. Czarniecki kupił królewską Białystok, czyniąc z niej ponownie dobra prywatne. Wówczas było już wiadomo, iż majątek ten przejdzie w ręce Aleksandry, córki Stefana Czarnieckiego. Ta, poślubiając w 1664 r. marszałka Jana Klemensa Branickiego, wniosła mu w wianie starostwo tykocińskie i dobra białostockie. W ten sposób Białystok stał się siedzibą Branickich aż do wygaśnięcia ich rodu w 1771 r.

Białostocki pałac właśnie Branickim zawdzięcza przekształcenie się ze szlacheckiego dworu w magnacką rezydencję. Pierwsze kroki ku temu poczynił Stefan Mikołaj Branicki, syn Aleksandry Katarzyny i Jana Klemensa, zlecając w 1691 r. słynnemu architektowi Tylmanowi z Gameraen przebudowę dworu Wiesiołowskich. O rozmachu inwestycji świadczy obrócenie frontu obiektu o 180 stopni i budowa dwóch wolnostojących parterowych oficyn, które utworzyły przed pałacem dziedziniec otwarty.

Po śmierci Stefana Mikołaja Białystok odziedziczył jego syn Jan Kazimierz, który ze względu na pamięć o dziadku zmienił swoje drugie imię na Klemens. Nowy właściciel miasta przebudował białostocką rezydencję na jeden z piękniejszych pałaców w Europie. Jest to zasługą architekta Jana Zygmunta Deybla (→ str. 12),

Piotr Wiesiołowski Młodszy (między 1547 a 1556–1621) – syn Piotra Starszego, marszałek wielki litewski, starosta kowieński, tykociński i wasilkowski;

Krzysztof Wiesiołowski (zm. w 1637 r.) – syn Piotra Młodszego, wuj przyszłego króla Jana III Sobieskiego (poprzez żonę Aleksandrę Mariannę z Sobieskich), marszałek wielki litewski. Po jego bezpotomnej śmierci dobra białostockie, jako królewszczyzna, służyły utrzymaniu zamku i szpitala (tzw. alumnatu) w Tykocinie;

Stefan Czarniecki (ok. 1599–1665) – oboźny wielki koronny, starosta tykociński;

Jan Klemens Branicki (ok. 1624–1673) – zięć Stefana Czarnieckiego, marszałek nadworny koronny;

Stefan Mikołaj Branicki (ok. 1640–1709) – syn Jana Klemensa, stolnik wielki koronny, wojewoda podlaski, starosta stopnicki, bielski, brański, ratneński i krośnieński;

Jan Klemens Branicki (1689–1771) – syn Stefana Mikołaja, hetman wielki koronny, kasztelan krakowski, wojewoda krakowski;

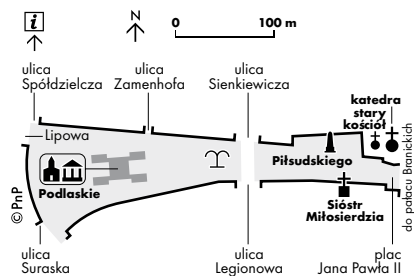
Izabela Elżbieta Branicka z Poniatowskich (ok. 1730–1808) – wdowa po hetmanie Janie Klemensie, siostra króla polskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego, właścicielka dóbr białostockich do 1802 r., z dożywotnim prawem zajmowania rezydencji;

Fryderyk Wilhelm III (1770–1840) – król Prus, właściciel Białegostoku w latach 1802–1807;

Aleksander I (1777–1825) – cesarz Rosji.

Jan Zygmunt Deybel von Hammerau (między 1685 a 1690 – 1752) – architekt pochodzący z Saksonii, od 1719 r. związany z Polską, od 1721 r. pracujący w urzędzie budowni królewskich, a od 1726 r. architekt króla Augusta II Mocnego, wojskowy, początkowo w stopniu kapitana, od 1746 r. major artylerii konnej; zaprojektował m.in. warszawskie pałace: Saski, Błękitny i Branickich, był też autorem przebudowy pałaców: w Wilanowie, Sapiichów w Warszawie, Czartoryskich w Puławach, w latach 1728–1752 nadzorował przebudowę pałacu Branickich w Białymstoku, nadając mu obecny kształt. Jego syn **Krzystian Godfryd Deybel de Hammerau** (1733–1798; pochowany na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Warszawie) był generałem-majorem w armii polskiej, dowodził korpusem artylerii koronnej w powstaniu kościuszkowskim i brał udział w insurekcji warszawskiej. Wnuk Jana Zygmunta, **Henryk Krystian Deybel de Hammerau** (1770 – po 1825), był wieloletnim prezesem Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Królestwie Polskim.

**Rynek Kościuszki
w Białymstoku**

któremu hetman Jan Klemens Branicki powierzył w 1726 r. kierownictwo nad pracami budowlanymi. To właśnie Deyblowi pałac Branickich zawdzięcza dzisiaj kształt. Główny korpus pałacu podwyższono wówczas do trzech kondygnacji, zaś przyłączone do niego oficyny, przekształcone tym samym w skrzydła boczne, podwyższono do dwóch kondygnacji. Obudowana z trzech stron przestrzeń dziedzińca głównego (paradnego) została od północnego wschodu zamknięta niskim murem. Na dziedziniec prowadziła pierwotnie brama, której świadectwem są dwa postumenty zwieńczone postaciami Herkulesa. Kolejny architekt pracujący dla rodziny Branickich, Jan Henryk Klemm (→ str. 13), przesunął bramę bliżej rzeki Białej, tworząc przeddziedziniec (dziedziniec wstępną). Dzięki Klemmowi główna brama wjazdowa przypomina łuk triumfalny, ozdobiony zegarem i połączonym Gryfem – herbem Branickich.

Obaj projektanci, Jan Zygmunt Deybel i Jan Henryk Klemm, byli luteranami. Deybel pierwszym odnotowanym w ogóle w dziejach Białegostoku, Klemm pierwszym, jaki w nim zamieszkał.

Przechodząc przez stojącą do dziś główną bramę, od 2006 r. po dwóch wiekach na powrót zwieńczoną Gryfem, opuszczamy rezydencję białostockich dobrodziejów. Nie dochodząc do mostu na Białej, za którym znajduje się dawne Nowe Miasto, podróżny skręca na zachód w prowadzącą na Rynek Kościuszki ulicę Legionową. Wokół tego długiego, wąskiego placu, kształtem przypominającego gorset, ułożyło się centrum współczesnego miasta. Już w połowie XVI w. na placu przed drewnianym jeszcze kościołem, we wschodniej części dzisiejszego Rynku, znajdowa-

ło się pierwsze miejsce targowe we wsi. Przecinały się tu trakty handlowe, więc jeszcze przed 1578 r. powstała przy kościele karczma. W XVII w. białostocki rynek został zamknięty od wschodu nowo wybudowaną murowaną świątynią pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, zwaną „białym kościołem”, oraz plebańskimi włościami, zwanymi Poświętnym. Natomiast od południa plac ograniczał sąsiadujący z dworem Pastewnik, będący również własnością kościelną. Rynek i osada mogły się więc rozwinąć jedynie w kierunku zachodnim z niewielkim odchyleniem na północ, wzdłuż dzisiejszej ulicy Lipowej.

Początkowo Białystok był osadą zamieszkaną przez czeladź obsługującą dwór. Rozwijająca się pod rządami Wiesiołowskich wieś przetrwała dokonane podczas wojen ze Szwecją grabieże, a potem zmianę statusu z dóbr prywatnych na królewską. Czasy Stefana Czarnieckiego (1659/61–1665) to okres rozwoju osady, który charakteryzował się nad wyraz szybkim wzrostem ludności. Po jego śmierci kroniki odnotowały spadek liczby mieszkańców dóbr białostockich. Z kolei na czasy Branickich przypada nadanie Białemu-stokowi praw miejskich, co zdaniem niektórych badaczy nastąpiło w 1692 r., gdy właścicielem dóbr był Stefan Mikołaj Branicki. O „zakładanym mieście” jest bowiem mowa w przywileju dla białostockich Żydów z 11 lipca 1692 r., a także w księdze grodzkiej w Brańsku, gdzie widnieje wpis białostockiego proboszcza: „Rok 1692. Miasto Białystok [...] teraz się budoje”. Pierwotnie prawa miejskie Białegostoku były ograniczone do zestawu przywilejów i praw nadanych osadzie przez samego właściciela, bez konieczności potwierdzenia królewskiego. Dopiero w 1749 r. prawa miejskie magdeburskie nadał Białemu-stokowi król August III. Ale już w 1745 r. dobrodziej Białegostoku hetman Jan Klemens Branicki

Jan Henryk Klemm (zm. ok. 1777 r.) – architekt doby baroku i pułkownik polski, związany z dworem Jana Klemensa Branickiego, u którego służbę rozpoczął w 1739 r.; kierował m.in. pracami budowlanymi przy rezydencjach Branickich w Choroszczy, Hołowiecku i Stołowcu; był twórcą Bramy pod Gryfem przy białostockim pałacu oraz ratusza w Białymstoku; w latach 1758–1768 dowodził w stopniu pułkownika 4. Regimentem Pieszym Buławy Wielkiej Koronnej. Być może jego dotyczy pierwsza wzmianka o mieszkającym w Białymstoku luteraninie, który [pisownia oryginalna] „nations jest Niemiec, umie po łacinie, po polsku nie rozumie (jako chleb polski umie jeść), po francusku także ma rozumieć i umieć jako sam powiada, jeno że pożał się Panie Boże, że luter. Człowiek młody, ma być dobry architekt [...], teraz jest liber pacholek, niebieski dziedzic na ziemi nie ma nic, a do nieba nie ma się absolutnie kwapić, ponieważ Luter”. Charakterystyka ta, a zarazem stosunek do wyznania luterńskiego, zamieszczone zostały w liście Gabriela Józefa Nurkiewicza do Józefa Franciszka Sapięhy z dnia 20 maja 1741 r.

Nad „spokojnym źródłem”

szczegółowo przygotował się na to wydarzenie, ustalając m.in. regulamin wyboru burmistrza na roczną kadencję oraz budując rynek, na którym ufundował ratusz. Ta dominanta architektoniczna głównego placu w mieście powstawała etapami w latach 1745–1798. Główną rolę ratusza było... zapewnienie miejsca do handlu.

Białostocki **ratusz**, dziś siedziba Muzeum Podlaskiego, ratuszem (z niem. Rathaus – dom rady miejskiej) właściwie nigdy nie był, pełnił natomiast funkcje usługowe i handlowe, tak jak ratusze w innych miastach prywatnych. Budynek ten jest przykładem rzadko spotykanego w Polsce ratusza alkierzowego: składa się z głównego korpusu, opartego na rzucie kwadratu, zwieńczonego centralnie usytuowaną wieżą, służącą jako punkt obserwacyjny straży ogniowej, oraz z przylegających do korpusu czterech narożnych pawilonów, zaprojektowanych przez luteranina Jana Henryka Klemma. W latach 1762–1768 dostawiono do nich zabudowania z muru pruskiego, które rozebrano prawdopodobnie jeszcze w XVIII w. W XIX w. przebudowano wnętrza ratusza, a na wieżę zamontowano zegar.

Wewnątrz ratusza znajdowało się czterdzieści osiem kramów będących mieniem kupców, choć sam budynek należał do właściciela miasta. Władze miejskie użytkowały jedynie przyziemie wieży, gdzie mieściło się więzienie, oraz poddasze, na którym urządzono salę sądową.

Podczas okupacji radzieckiej w 1940 r. ratusz rozebrano, by na jego miejscu postawić pomnik Józefa Stalina. W latach 1953–1958 ratusz został odbudowany według projektu Zofii Chojnackiej, która nawiązała do pierwowzoru, przesuwając nieznacznie budynek w stosunku do jego pierwotnego usytuowania i dostosowując układ wnętrza do funkcji muzealnej.

Przygotowując się do nadania Białemustokowi przez króla praw miejskich, hetman Jan Klemens Branicki określił przepisy przeciwpożarowe, nakładając obowiązek utrzymywania na rynku kadzi stale napelnionej wodą. Zobligował także patroly wojskowe do wypędzania po godzinie dwudziestej pierwszej klientów z szynków.

Wizję rozbudowy podniesionego do rangi miasta Białegostoku nakreślił prawdopodobnie ewangelik Jan Zygmunt Deybel. Przestrzeń urbanistyczna miała zamknąć się w czworoboku wyznaczonym przez dwór, dzielnicę żydowską, dzielnicę chrześcijańską i osadę Nowe Miasto, leżącą na wschodnim brzegu Białej, włączoną do miasta w 1749 r. Ostateczny kształt nadano miastu dopiero po pożarze, który wybuchł w 1753 r.

W drugiej połowie XVIII w. miasto wciąż się rozwijało, jednak powoli kończyła się epoka Białegostoku staropolskiego, zależnego od dworu Branickich. Nastał czas, kiedy utworzona w cieniu rezydencji osada miała się stać metropolią... skrywającą ten pałac.

Katedra rzymskokatolicka w Białymstoku

Wśród miejskiego gwaru

Kaplica ewangelicka w Białymstoku

Pałac Hasbachów w Białymstoku

Niemal trzystutysięczny Białystok stanowi dziś największe miasto północno-wschodniej Polski. Po przeprowadzonym w 1999 r. podziale administracyjnym jest stolicą obejmującego ponad 20 tysięcy km² i liczącego około 1,2 miliona mieszkańców województwa podlaskiego. Jest też siedzibą kilkudziesięciu państwowych i prywatnych uczelni wyższych, w których naukę pobiera czterdzieści tysięcy studentów, siedzibą Opery i Filharmonii Podlaskiej – Europejskiego Centrum Sztuki, największej artystycznej instytucji kulturalnej w tej części Polski, a także znanej w całym kraju ekstraklasowej drużyny piłkarskiej Jagiellonia Białystok.

Jednak koniec XVIII w. nie zapowiadał tak prężnego rozwoju miasta. Śmierć w 1771 r. hetmana Jana Klemensa, ostatniego męskiego potomka z rodu Branickich, znacznie osłabiła pozycję białostockiego dworu na mapie politycznej kraju; blask rezydencji bladł. Stało się jasne, że napędzająca rozwój miasta energia szybko się wyczerpie, jeśli nie znajdzie nowych bodźców. Paradoksalnie zaradziło temu wydarzenie dla Rzeczypospolitej tragiczne: na mocy porozumienia rozbiorowego z 24 października 1795 r., podpisanego przez Prusy, Rosję i Austrię, Polska znikła z mapy Europy, a dobra białostockie, wraz z częścią Podlasia położoną na północ od Bugu, znalazły się pod panowaniem pruskim. Wydarzenie to, jak się później okazało, stało się zastrzykiem energii i szans potrzebnych do rozwoju miasta. Białystok stał się bowiem stolicą prowincji Prusy Nowowschodnie, obejmującej obszar pomiędzy Wisłą, Bugiem i Niemnem, o powierzchni 55 tysięcy km², niemal z milionem mieszkańców. Został również siedzibą władz niższej instancji, Kamery Wojny i Domen (Departement der Kriegs- und Domainen-Kammer), na czele której stanął luteranin Karol von Knobloch.

Wskutek zmian politycznych liczba mieszkańców miasta wzrosła. Do Białegostoku przybyło głównie z Prus około dwustu urzędników, ponad tysiąc wojskowych wraz z rodzinami (sta-

cjonował tu sztab z czterema kompaniami batalionu fizylierów i oddział regimentu bośniaków) oraz wielu rzemieślników. Byli to w większości ewangelicy wyznania augsburskiego (luteranie).

„*Neu-Ostpreussisches INTELLIGENZ-BLATT zur nützlichen Bequemlichkeit des Publici – Nowo-Wschodnich Pruss DONIESIENIA ku Wygodzie Publicznej*” (→ str. 16) – dwujęzyczny, niemiecko-polski periodyk wydawany w latach 1798–1806. Było to pierwsze ukazujące się w Białymstoku czasopismo nakładem Jana Jakuba Daniela Kantera, tłoczone w założonej przez niego w 1797 r. Drukarni Rządowej, która konkurowała z bazyliąńską oficyną w Supraślu. Kanter przyjął tytuł nadwornego drukarza Prus Nowowschodnich. W 1800 r., po przeprowadzce Kantera do Kwidzyna, warsztat drukarski przejął Jan Appelbaum.

Ukazujące się od kwietnia 1798 r. dwa razy w tygodniu czasopismo miało pełnić rolę biuletynu informacji publicznej. Poza ogłoszeniami władz pojawiały się w nim informacje prywatne: ogłoszenia, reklamy, nekrologi, komunikaty o wygranych loteryjnych. O ile teksty niemieckojęzyczne gazety nie budziły zastrzeżeń, o tyle tłumaczenie na język polski, niekiedy tylko częściowe, pozostawiało wiele do życzenia.

To właśnie ewangelikom Białystok zawdzięcza pierwszą wydaną w mieście gazetę, zwaną potocznie „Intelligenz-Blatt”, pierwszy dokładny plan miasta wykonany przez znakomitego kartografa Jerzego Beckera, a także pierwszą regularną straż pożarną, założoną w 1800 r.

Za sprawą dyrektora zarządu prowincji Prus Nowowschodnich Augusta Karola von Holsche i jego małżonki Ewy Zofii z Woemerów już w 1796 r. rozpoczęły się ewangelickie nabożeństwa w należą-
1 cym do rezydencji Branickich teatrze Komediarnia.

Powstała też szkoła ewangelicka (→ str. 24) i założono cmentarz na dzisiejszym Rynku Siennym. W ciągu kolejnych siedmiu lat nabożeństwa w Komediarni odprawiał ks. Brettschneider, kapelan

Komediarnia była pierwszym stałym teatrem na ziemiach polskich. Nieistniejący już gmach powstał w 1748 r., był wyposażony w scenę z malowaną przez Augustyna Mirysa kurtyną i łożo, posiadał orkiestrę, balet i bibliotekę. W 1796 r. Komediarnia stała się miejscem zgromadzeń zboru ewangelicko-augsburskiego. Odprawiano tu nabożeństwa luterskie także po utworzeniu w 1803 r. parafii ewangelickiej jako jednostki formalnoprawnej. Być może teatr był użytkowany przez luteran aż do 1829 r., kiedy to największą halę dawnego browaru Branickich przy dzisiejszej ul. Warszawskiej przebudowano na pierwszy kościół ewangelicki w mieście.

„*Neu-Ostpreussisches INTELLIGENZ-BLATT zur nützlichen Bequemlichkeit des Publici – Nowo-Wschodnich Pruss DONIESIENIA ku Wygodzie Publicznej*”

August Karol von Holsche (1749–1830) – pierwszy dyrektor zarządu prowincji Prus Nowowschodnich, autor wydanej w Berlinie (1800–1807) trzutomowej publikacji poświęconej Prusom oraz historii Polski *Geographie und Statistik von West-, Süd- und Neu-Ostpreußen. Nebst einer kurzen Beschreibung der Geschichte des Königreichs Polen bis zu dessen Zerteilung*.

DUCHOWNI EWANGELICCY (LUTERAŃSCY) W BIAŁYMSTOKU

(okres urzędowania):

- **August (?) Henryk (?) Brettschneider** (1796–1803), kapelan wojskowy
- **Krystian Fryderyk Heise** (kwiecień – grudzień 1810) *W latach 1811–1821 parafią opiekował się ks. Jan Jerzy Hil-senitz, dojeżdżający z Grodna*
- **Jan August Drepper** (1821–1822), prawdopodobnie pierwszy proboszcz w Białymstoku
- **Fryderyk Krzysztof Haupt** (1826–1838)
- **Teodor Tuiscon Küntzel** (1839–1866)
- **Jan Ernest Mikołaj Brink** (1865 – wikariusz, 1866–1875 – proboszcz)
- **Karol Jan Antoni Keuchel** (1876–1896), od 1884 zwierzchnik diecezji wileńskiej
- **Ernest Daniel Behse** (1889–1890 – adiunkt)
- **Juliusz Paetsch** (1893–1894 – adiunkt), ordynowany w Białymstoku w 1893
- **Teodor Reinhold Liss** (1896 – adiunkt, 1897–1901 – proboszcz)
- **Wilhelm Wilde** (1902 lub 1903 – wikariusz, 1907 – proboszcz parafii Białystok-teren)
- **Teodor Zirkwitz** (1903–1938) (→ str. 27)
- **Benno Adolf Kraeter** (1930–

→

Wśród miejskiego gwaru

wojskowy. Był to pierwszy ewangelicki duchowny w Białymstoku. Na podstawie danych z parafii w Germau (dziś Russkoje w obwodzie kaliningradzkim) można przypuszczać, że ks. Brettschneider nosił imiona August Henryk, ponieważ w 1803 r., gdy opuścił Białystok, w Germau proboszczem został ks. August Henryk Brettschneider. Lata posługi tego duchownego w Białymstoku przypadły na czas przynależności miasta do parafii ewangelicko-reformowanej w Zabłudowie (→ str. 37). W drugiej połowie XVIII w. przygasało życie malejącego zboru zabłudowskiego, a miejscem aktywności religijnej ewangelików w regionie stał się rozwijający się zbor w Białymstoku. Jednak formalne przeniesienie parafii z Zabłudowa do Białegostoku napotkało przeszkody.

Miasto nad Białą, stolica prowincji i departamentu – dwóch najważniejszych szczebli administracyjnych państwa pruskiego, było własnością prywatną Izabeli z Potockich Branickiej. Dopiero po sprzedaży dóbr białostockich w 1802 r. królowi Prus Fryderykowi Wilhelmowi III nowi administratorzy Białegostoku mogli się starać u właściciela Zabłudowa księcia Dominika Hieronima Radziwiłła o przeniesienie struktur istniejącej już tylko formalnie parafii reformowanej w Zabłudowie na pręźnie działający zbor luterański w Białymstoku. Przeniesienie to sfinalizowano 17 lutego 1803 r., a datę tę przyjmuje się za początek istnienia w Białymstoku parafii ewangelickiej.

Innym problemem była kwestia konfesji. W I Rzeczypospolitej zdarzało się, że parafie zmieniały swój profil wyznaniowy, co od czasów ugody sandomierskiej z 1570 r. nie było kłopotem. Po upadku Rzeczypospolitej polskie parafie podlegały polityce zaborców. Władca luterańskich od 1525 r. Prus Fryderyk Wilhelm III

Ugoda sandomierska była porozumieniem zawartym w 1570 r. przez Kościoły ewangelickie I Rzeczypospolitej – luteran, reformowanych i braci czeskich (dwa ostatnie wyznania od piętnastu lat łączyła już unia kościelna). Uznawana za pierwszy ekumeniczny dokument w Europie ugoda sandomierska umożliwiła zawiązanie w 1573 r. konfederacji warszawskiej i wpisa-

→

Wśród miejskiego gwaru

→

nie jej aktu końcowego do tzw. artykułów henrykowskich. Od tej pory każdy polski monarcha wypowiadał zobowiązanie: „Przysięgam, że będę bronił i przestrzegał pokoju wśród dysydentów i w żadnym wypadku nie dopuszczę, by z powodu religii ktokolwiek był uciskany zarówno przez urzędników państwowych, jak i przez nas”.

był ewangelikiem reformowanym i dążył do unii luteran i reformowanych, której dokonał w 1817 r. Niewykluczone jest, że zmiana wyznaniowa zabłudowsko-białostockiej parafii mogła być swego rodzaju pruskim eksperymentem.

Nowo powołana parafia białostocka kupiła na Wysokim Stoczku (dziś w granicach Białegostoku) parcelę, na której miał stanąć kościół. Planowano także przeniesienie z Elku seminarium ewangelickiego i utworzenie gimnazjum. Rektorem tych placówek został Tymoteusz Gizewiusz, syn elckiego biskupa (tzn. superintendenta), wuj ks. Gustawa Hermana Gizewiusza, polskiego działacza oświatowego i społecznego na Mazurach. Plany budowy pokrzyżowały wojny napoleońskie; zachował się jedynie rysunek techniczny obiektów seminaryjnych.

W wyniku wojen napoleońskich Prusy utraciły większość ziem zdobytych podczas rozbiorów Rzeczypospolitej. Niemal całe Prusy Południowe i większość Prus Nowowschodnich przypadła w udziale Księstwu Warszawskiemu, podporządkowanemu Cesarstwu Francuskiemu. Natomiast dobra białostockie wraz z dawnym starostwem tykocińskim kupił od Fryderyka Wilhelma III cesarz Rosji Aleksander I. W ten sposób Białystok stał się na ponad sto lat integralną częścią ogromnego Imperium Rosyjskiego, obejmującego wówczas nawet Alaskę.

Kolejny raz w ciągu kilkunastu lat zmiany polityczne przeobraziły miasto. Zmienił się także status parafii luterańskiej, którą włączono do Kościoła Ewangelicko-Luterańskiego w Rosji i podporządkowano konsystorzowi w Mitawie (dziś Jelgawa na Łotwie). Liczba parafian znacznie zmalała, co wiązało się z opuszczeniem miasta przez pruskich pracowników administracji i wojskowych.

→

1935 – wikariusz, 1935–1938 – proboszcz pomocniczy, 1938–1939 – proboszcz, ordynowany w Białymstoku w 1930, konsenior diecezji wileńskiej

- **Zygmunt Kliner** (1938–1940 – wikariusz)
- Po II wojnie światowej (formalnie w 1961) zbor białostocki przestał istnieć jako samodzielna parafia, od tam administrowała go księża z Mazur: Edmund Friszke (1953), Zygmunt Michelis (1954; z Warszawy), Edward Busse (1955–1956) Jan Stokowski (1956–1963), Edward Busse (1963), Oton Jaworski (1964–1970), Władysław Pilch (1970–1975), Janusz Jagucki (1975–1976), Henryk Sikora (1976), Paweł Kubiczek (1977), Krzysztof Rej (1978)*

Reaktywowana w 2002 parafia:

- bp **Rudolf Bażanowski** (2002–2007 – administrator ex-officio)
- **Tomasz Wigłasz** (2002–2004 – praktykant, 2004–2008 – wikariusz, od 2008 – proboszcz administrator) (→ str. 5)

W 1811 r. kronikarz zanotował: „Liczba reformatów w całym tym kraju nie przekracza 20, menonitów, kwaków i braci morawskich nie ma w całym obwodzie [białostockim – przyp. red.]. Znaczniejsza jest liczba luteranów, nie tylko po miastach i miasteczkach i po amtach, ale nawet całe kolonie są nimi osadzone. Za pruskiego rządu odprawiali nabożeństwa dla luteranów księża tych pułków, które kwaterowały w Białostockim Kraju, lecz ani kościoła, ani parafii luterskich nie było. W przeszłym 1810 roku przyjechał był z Charkowa pastor Heyne [Heise – przyp. red.], lecz i ten 20 grudnia umarł”.

Nie wiadomo jednak, dlaczego kronikarz nie odnotował informacji o istnieniu od 1803 r. parafii luterskiej w Białymstoku.

tarza luterskiego na Rynek Sienny. Dziś jest to wybrukowany parking nazwany Rynkiem Siennym od funkcjonującego niegdyś obok niego targowiska. W 2010 r. podczas budowy w pobliżu cmentarza gmachu Opery i Filharmonii Podlaskiej natrafiono na mogiły. Obliczono, że pochowano tu pięć – dziesięć tysięcy osób. Szczątki ekshumowane z ponad stu pięćdziesięciu mogił zlokalizowanych w wąskim pasie cmentarza wzdłuż ul. Młynowej przeniesiono na cmentarz ewangelicki przy ul. Produkcyjnej (→ str. 41), gdzie 19 października 2012 r. poświęcono kamień nagrobny upamiętniający pochowanych na pierwszym w Białymstoku cmentarzu ewangelickim. Uroczystość odbyła się przy udziale prezydenta Ewangelickiego Kościoła Palatynatu ks. bpa Christiana Schada i zastępcy prezydenta Białegostoku Aleksandra Sosny.

Nowemu właścicielowi Białegostoku zależało na prosperowaniu nabytych dóbr, dlatego przekonywał stanowiących elitę ewangelików do pozostania w mieście, w którym już przecież zdążyli ułożyć sobie życie. Na teren Rosji przybywali też nowi obywatele pochodzenia niemieckiego, zwłaszcza po klęsce Prus pod Jeną i Auerstedt w 1806 r. Z kolei po 1812 r. osiedlili się w Białymstoku sascy sukiennicy wyznania ewangelickiego, którzy służyli w armii Napoleona podczas wojny z Rosją. Do przeprowadzki namówił ich ks. Leopold Ehregott, ewangelicki kapelan królewski. Po osiedleniu się sukienników białostocka parafia ewangelicka stała się zborem zdominowanym przez ludzi związanych z przemysłem tekstylnym i taka struktura zawodowa parafian przetrwała do 1939 r.

W 1814 r. parafia kupiła cmentarz na dzisiejszym Rynek Sienny, użytkowany od końca XVIII w. Po utworzeniu w 1885 r. nowego cmentarza na Wygodzie (→ str. 25–26) na starym odbywały się do końca wieku jedynie sporadyczne pochówki.

W XIX w. nastąpiła stabilizacja życia kościelnego. W 1819 r. car Aleksander I zatwierdził uposażenie dla powoływanych duchownych, dzięki czemu w 1821 r.

Władze komunistyczne chciały wyprzeć ze świadomości społecznej pamięć o ewangelickich mieszkańcach Białegostoku, dlatego nie zachowała się naziemna część **cmentarza**

w Białymstoku pojawił się ks. Jan August Drepper, sprawujący tutaj swój urząd do 1822 r. Był to prawdopodobnie pierwszy luterski proboszcz w mieście. Jednak dopiero od 1826 r., gdy proboszczem został ks. Fryderyk Krzysztof Haupt, parafia miała nieprzerwanie, do 1940 r., obsadzony urząd proboszcza. Za czasów ks. Haupta przeniesiono plebanię i szkołę do budynków znajdujących się na działce podarowanej parafii w 1825 r. przez cara Aleksandra I przy obecnej ulicy Warszawskiej.

W 1829 r. ewangelicy doczekali się pierwszego własnego kościoła. Urządzono go w przebudowanej największej murowanej hali dawnego browaru przy dzisiejszej ulicy Warszawskiej, a sam browar przeniesiono do podmiejskich Dojlid. Niestety zachował się tylko jeden wizerunek tej świątyni na fotografii z 1906 r. Wkrótce kościół okazał się za mały dla szybko rozwijającego się zboru.

Represje, jakie nastąpiły po upadku powstania listopadowego w 1831 r., niespodziewanie przyczyniły się do gwałtownego rozwoju Białegostoku. Były bowiem wymierzone przeciwko Królestwu Polskiemu (tzw. Kongresowemu) i miały gospodarczo osłabić ten kraj. Wprowadzona przez cara w listopadzie 1831 r. granica celna pomiędzy Imperium Rosyjskim a Królestwem Polskim oraz nałożone w 1832 r. opłaty na tranzyt wyrobów sukienniczych do Chin, a w 1834 r. wstrzymanie tego tranzytu, dotknęły najmocniej przemysłu tekstylnego w Kongresówce. Granica celna, a także rozwiązanie armii Królestwa Polskiego, głównego odbiorcy sukna, i pomór owiec, z których uzyskiwano wełnę, stały się szansą rozwoju gospodarczego obwodu białostockiego będącego częścią Imperium Rosyjskiego. Sprzyjały temu władze rosyjskie, gwarantując od 1831 r. fabrykantom i rzemieślnikom branży włókienniczej m.in.: swobodny wybór miejsca osiedlenia, przekazanie na własność lub w wieczystą dzierżawę gruntów pod budowę fabryk i osiedli, zwolnienie z obowiązku służby wojskowej i ko-

W czasie powstania listopadowego (1830–1831) białostoccy ewangelicy, wówczas wyłącznie Niemcy, sympatyzowali z powstańcami, ale sami raczej nie uczestniczyli w zrywie niepodległościowym. Wspominał o tym suprański archimandryta Mikołaj, szlachetnie urodzony Rosjanin: „[Niemcy] zarażeni polskim fanatyzmem, śpiewali po domach polskie pieśni patriotyczne «z dymem pożarów» i inne”.

W Kopnej Górze koło Supraśla znajduje się jeden z nielicznych zachowanych **cmentarzy powstańców listopadowych**. Ekshumowane szczątki czterdziestu sześciu osób poległych w 1831 r. w bitwie pod Sokółką zostały złożone w kaplicy grobowej Bucholtzów na dawnym cmentarzu ewangelickim w Supraślu. Po zbudowaniu w 2013 r. nekropolii powstańczej w Kopnej Górze przeniesiono na nią szczątki. W obu ceremoniach czynnie uczestniczył ks. Tomasz Wigłasz z parafii w Białymstoku.

Wśród miejskiego gwaru

nieczności należenia do cechu, a także dziesięcioletnie zwolnienie z płacenia podatku.

Związany z sukiennictwem od niemal dwudziestu lat Białystok jawił się przemysłowcom nie tylko z Kongresówki niemal jak Ziemia Obiecana. Swoje fabryki przenieśli do miasta nad Białą kolejno bracia August i Albert Commichauowie (w 1843 r.), Eugeniusz Becker i Ewald Hasbach, a do braci Commichauów przyłączyło się ich rodzeństwo – Herman, Robert i Rudolf Moritz. Ten ostatni już wkrótce założył własną fabrykę przy ulicy Warszawskiej. Także wokół Białegostoku powstały zakłady przemysłowe – w Supraślu należące do Adolfa Bucholtza oraz Wilhelma i Gustawa Zachertów, a w Choroszczy do Krystiana Augusta Moesa.

Wielu nowych obywateli obwodu białostockiego było wyznania ewangelickiego, głównie luterańskiego, więc przyczyniło się do rozwoju białostockiej parafii ewangelickiej. Powstały zbory filialne z kościołami, domami modlitwy, kantoratami i cmentarzami (o białostockich filiałach → str. 37).

Niektórzy z przemysłowców zostali upamiętnieni na wytyczonym w 2011 r. **szlaku białostockich fabrykantów**. Wśród obiektów związanych z ewangelikami znalazły się: **kamienica Moesa** (na mapce nr 2; róg ulic św. Rocha i Krakowskiej) zbudowana na przełomie XIX i XX w. przez właściciela fabryki sukna w Choroszczy Krystiana Moesa z przeznaczeniem na siedzibę zarządu i skład sukna, w 1915 r. sprzedana rodzinie Nowików; **stara elektrownia** (nr 5; ulica Elektryczna) zbudowana w 1910 r., rozbudowana w 1913 r., dziś galeria sztuki Arsenał; **fabryka i pałacyk Beckera** (nr 6; ulica Świętojańska) – kompleks składający się z fabryki zbudowanej w latach 1883–1911, mieszczącej dziś Centrum Handlowe Alfa, i pałacu wzniesionego w latach 1902–1905; **pałac Hasbacha** (nr 9; ulica Dojlidy Fabryczne) i **osada fabryczna** (nr 9; ulica ks. Suchowolca 25a–g) powstałe w drugiej połowie XIX w., w pałacu można zobaczyć piec kaflowy z wizerunkiem ks. dra Marcina

Fabryka Beckera przy ulicy Świętojańskiej

Wieloletnim dyrektorem białostockiej elektrowni był inż. Kazimierz Riegiert (1881–1943), w okresie międzywojennym prezes rady parafialnej białostockiej parafii ewangelickiej.

W czasie I wojny światowej niepełna tysiącsoobowa parafia ewangelicka wydawała w fabryce Beckera pięćset darmowych posiłków każdego dnia.

Wśród miejskiego gwaru

Lutra, a zbudowane przy pałacu rondo od 2013 r. nosi imię Artura Hasbacha; **pałac Krusensternów** (nr 10; ulica Dojlidy Fabryczne), zwany też pałacem Rüdygierów lub Lubomirskich, zbudowany w połowie XIX w. przez Aleksandra von Krusenstern, obecnie siedziba Wyższej Szkoły Administracji Publicznej.

Poza szlakiem znajdują się inne obiekty związane z fabrykantami wyznania ewangelickiego: **willa Willego** (nr 11; ulica Parkowa), w której mieszkał dyrektor zakładów Beckera Hubert Wille (autor cennych fotografii Białegostoku z XIX/XX w.), następnie jego córka Alicja Wille-Szataginowa (→ str. 30), dziś jest to Prywatna Klinika Ginekologiczno-Położnicza; **willa Hasbachów** (nr 12; ulica Świętojańska), w której po I wojnie światowej mieszkała część rodziny Hasbachów i mieściła się założona przez nich szkoła polska, dziś jest to Muzeum Rzeźby im. Alfonsa Karnego.

Po reformie administracyjnej Imperium Rosyjskiego w 1842 r. obwód białostocki włączono do guberni grodzieńskiej. Po niemal półwieczu Białystok stracił swoje administracyjne znaczenie, miasto opuścili rosyjscy urzędnicy, spadły ceny gruntów

Aleksander von Krusenstern (1807–1888) – syn światowej sławy podróżnika i odkrywcy Adama Jana (jego imię noszą m.in. żaglowiec, jedna z cieśnin kurylskich i krater na Księżycu), po studiach zamieszkał w Warszawie, gdzie był członkiem Generalnego Konsystorza Wyznań Ewangelickich (od 1840 r.), następnie pierwszym prezesem Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego (od 1848 r.), w 1856 r. nabył dobra zabłudowskie obejmujące ówczesną wieś Dojlidy, gdzie się osiedlił i prawdopodobnie został pochowany.

Kolej w Białymstoku. Pierwszą linią kolejową przebiegającą przez miasto była Kolej Warszawsko-Petersburska, uruchomiona w 1862 r. W 1873 r. przecięła ją w Białymstoku linia z Brześcia do Elku, a w 1886 r. otwarto połączenie z Wołkowyskiem i dalej z Moskwą, czyli tzw. Kolej Poleską. Dla białostockiego przemysłu włókienniczego miała ona większe znaczenie niż połączenie z Petersburgiem.

Wspaniałą pamiątką po okresie rozwoju kolei w Białymstoku jest neorenesansowy dworzec kolejowy zbudowany w 1862 r., a rozbudowany pod koniec XIX w. W rankingu „Gazety Wyborczej” z 2008 r. został on uznany za najpiękniejszy dworzec kolejowy w Polsce.

W 1867 r. w Białymstoku funkcjonowały dwadzieścia cztery zakłady włókiennicze, w 1879 r. już czterdzieści siedem, a w 1895 r. aż dwieście trzydzieści. W 1857 r. w mieście żyło około 14 tysięcy osób, w tym około siedmuset ewangelików, w 1878 r. już 34,5 tysiąca osób, w tym ponad 5,5 tysiąca ewangelików, a w 1895 r. 63 tysiące osób, w tym 3,6 tysiąca ewangelików (Niemców i Słowian).

ją się w protokołach posiedzeń rady parafialnej, znajdujących się w Archiwum Państwowym w Białymstoku (najstarszy zachowany pochodzi z 10 listopada 1865 r.). Według relacji Hugona Comminchaua „ze względu na dużą liczbę tego typu szkół w Rosji, uczęszczało do nich wielu uczniów także Polaków i Rosjan, a także dzieci innych wyznań”. Znamy dość szczegółowo podejmowane przez tę szkołę przedsięwzięcia oraz wysokość płaconego przez uczniów czesnego w poszczególnych latach i grupach uzależnionych od klas zarobkowych rodziców.

Szkoły ewangelickie w Białymstoku. Pierwsza wzmianka o ewangelickiej placówce oświatowej, prowadzonej przez nauczyciela Redlicha, pochodzi z końca XVIII w. Dzieło nauczania ewangelickiego miały kontynuować gimnazjum i seminarium (→ str. 19), których rektorem został Tymoteusz Gizewiusz, jednak obie placówki nie wyszły poza etap planowania ich działalności. Następne wzmianki o szkole ewangelickiej pojawiły się w 1825 r. przy okazji podarowania parafii parceli pod budowę plebanii i szkoły. Informacje z 1831 r. mówią już o funkcjonowaniu na plebanii szkoły ewangelickiej. W 1916 r. szkoła ta liczyła dwieście szesnaścioro dzieci. W latach międzywojennych parafia prowadziła dwie szkoły, przy ul. Grunwaldzkiej 39 i szkołę nr 10 (największą w mieście) przy ul. Warszawskiej 46 z filią dla dzieci z klas młodszych przy ul. Nowowarszawskiej 25. Szkoła ta prowadziła drużynę harcerską, której instruktorem był **Ryszard Kaczorowski** (1919 Białystok – 2010 Smoleńsk), w czasie wojny komendant białostockiej chorągwi Szarych Szeregów, po wojnie członek Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie, w latach 1989–1990 Prezydent RP na Uchodźstwie.

i opłaty czynszowe. Zachęciło to przemysłowców do osiedlania się w regionie, w czym nie przeszkodziło nawet ułatwienie handlu między Królestwem Polski a Rosją przez zniesienie w 1851 r. granicy celnej. Kolejnym czynnikiem rozwoju przemysłu było otwarcie w 1862 r. linii kolejowej z Warszawy przez Białystok do Petersburga.

W 1842 r. w Białymstoku została założona szkoła ludowa dla dzieci ewangelickich, do której powstania przyczynił się ks. Teodor Küntzel. Placówka była spadkobierczynią ewangelickich tradycji oświatowych obecnych w mieście od końca XVIII w., a trwających do 1939 r. Wzmianki o szkole przewijają się w protokołach posiedzeń rady parafialnej, znajdujących się w Archiwum Państwowym w Białymstoku (najstarszy zachowany pochodzi z 10 listopada 1865 r.). Według relacji Hugona Comminchaua „ze względu na dużą liczbę tego typu szkół w Rosji, uczęszczało do nich wielu uczniów także Polaków i Rosjan, a także dzieci innych wyznań”. Znamy dość szczegółowo podejmowane przez tę szkołę przedsięwzięcia oraz wysokość płaconego przez uczniów czesnego w poszczególnych

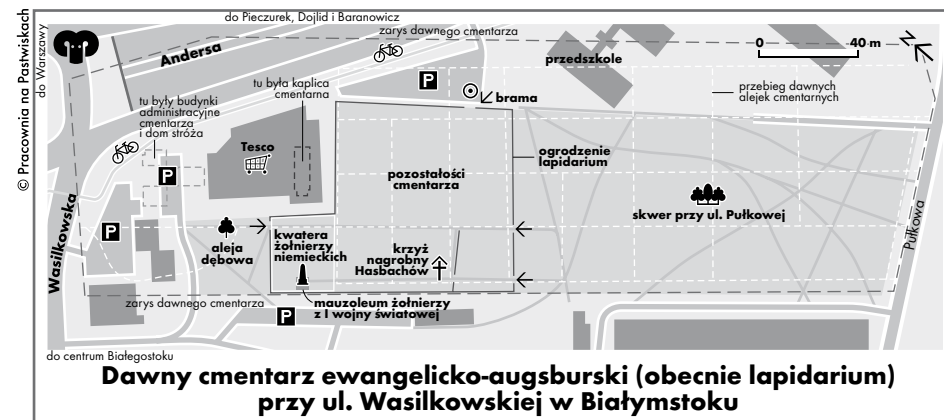
W latach 1867–1868 i w 1884 r. szkołę rozbudowano i odtąd miała trzy klasy wykładowe. W 1897 r. podczas wizyty cara Mikołaja I w Białymstoku cesarzowa odwiedziła ewangelicką szkołę.

Do 1892 r. nauka w szkole prowadzona była w języku niemieckim, potem z nakazu władz carskich w języku rosyjskim. Jedynie religii można było nauczać nadal w języku niemieckim, choć tylko do 1903 r. W obronie nauczania w językach niemieckim i polskim interweniował wtedy w ministerstwie w Petersburgu ks. Teodor Zirkwitz (→ str. 27). Dzięki jego determinacji władze zezwoliły na nauczanie w białostockiej szkole języka niemieckiego i religii w językach niemieckim i polskim, ale kosztem utraty wszelkich rządowych dotacji.

Na drugą połowę XIX w. przypadł najintensywniejszy rozwój białostockiej parafii ewangelickiej. Za czasów sprawowania funkcji proboszcza przez ks. Karola Jana Antoniego Keuchla rozbudowano szkołę, założono nowy cmentarz przy obecnej ulicy Wasilkowskiej na Wygodzie, założono Stowarzyszenie Śpiewacze Concordia i rozpoczęto zbiórkę pieniędzy na budowę nowego koś-

Ksiądz Teodor Zirkwitz

Cmentarz ewangelicki w dzielnicy Wygoda zachował się jako lapidarium, które utworzono w latach 1994–1996 w centralnej części nekropolii. W jej wschodniej części znajduje się park, w miejscu kaplicy, której pozostałości stały jeszcze w 1989 r., zbudowano supermarket, a obok dawnej kwatery dziecięcej stanęło przedszkole.

W 2012 r. lapidarium wpisano na listę zabytków. Wśród zachowanych tu nagrobków z lat 1895–1942 jest wykonany z czarnego marmuru górujący nad cmentarnym wzgórzem krzyż nagrobny rodziny Hasbachów, są też kamienne postumenty i tablice ks. superintendenta Mara Radkego, Adolfa Flakera, Dory Commichau i rodziny Buchholtzów. W zachodniej części lapidarium znajduje się odrestaurowana kwatera żołnierzy niemieckich poległych w czasie I wojny światowej, której dominantą jest monumentalny pomnik z czerwonej cegły.

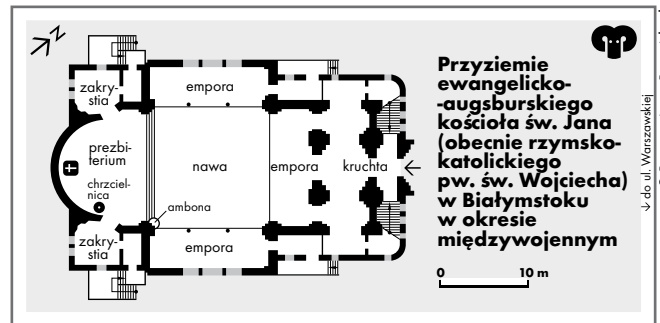
ciola, gdyż obecny był za mały. Sam ks. Keuchel został w 1884 r. zwierzchnikiem diecezji wileńskiej.

Budowę kościoła św. Jana przy ulicy Warszawskiej rozpoczęto 31 października 1909 r., wmurowując kamień węglowy. Proboszczem był wtedy ks. Teodor Zirkwitz. Ukończony kościół poświęcił 28 lipca 1912 r. kurlandzki superintendent generalny ks. Bernewitz. W uroczystości wzięło udział piętnastu duchownych. Nazajutrz kazania wygłosili ks. Behnse z Wyszogrodu po estońsku, ks. Lope z Łucka po polsku i nieznaną z nazwiska ksiądz po litewsku.

Kościół św. Jana (obecnie rzymskokatolicki pw. św. Wojciecha) wzniesiono w stylu neoromańskim według projektu inżyniera architekta Jana Wendego z łódzkiej firmy budowlanej Wende und Klaus. Prace budowlane prowadziło przedsiębiorstwo J. Hoppa

Do białostockiego kościoła św. Jana podobny jest ewangelicki kościół św. Mateusza w Łodzi, wzniesiony w latach 1909–1928. Oba kościoły zaprojektował architekt Jan Wende.

Budowa luterkańskiej świątyni pochłonęła około stu tysięcy rubli (wzniesiona w 1913 r. Wielka Synagoga była o połowę tańsza, a kościół farny z 1905 r. nieznacznie droższy).

© Pracownia na Pastwiskach

Ksiądz **Teodor Zirkwitz** (1863 Wiskitki – 1945 Gdańsk-Wrzeszcz) urodził się w pastorskiej rodzinie, był proboszczem w Mościcach nad Bugiem (Neudorf) i najdłużej urzędującym proboszczem w Białymstoku (1903–1938), wprowadził w 1904 r. szkołę niedzielą (→ str. 33), podczas I wojny światowej pełnił funkcję wiceprezesa białostockiego Komitetu Obywatelskiego służącego pomocą mieszkańcom, inicjował wiele przedsięwzięć charytatywnych, był zwolennikiem polskiego charakteru Kościoła ewangelickiego (z jego inicjatywy w 1904 r. nabożeństwa ewangelickie w rosyjskim wówczas Białymstoku zaczęto odprawiać po polsku; w Kościele rzymskokatolickim język polski wprowadzono w drugiej połowie XX w., a w prawosławnym w XXI w.). W plebiscycie zorganizowanym w 2000 r. przez podlaskie media znalazł się wśród „Białostoczan XX wieku”.

Zirkwitz zaszczylił swojej rodzinie propolską postawę: w warszawskim mieszkaniu syna Eryka, sędziego śledczego, znajdował się punkt kontaktowy Komendy Głównej AK, syn Aleksander służył w 305. Dywizjonie Bombowym Ziemi Wielkopolskiej, a wnuczka proboszcza zginęła jako łączniczka w powstaniu warszawskim.

z Rygi. Prawdopodobnie do 1914 r. kościół nie był jeszcze w pełni wyposażony, ale miał już elektryczne oświetlenie, organy i centralne ogrzewanie. Jego ozdobą był imponujący witraż, wykonany w Wiedniu, a zniszczony w czasie II wojny światowej.

Podczas I wojny światowej wszystkich ewangelików posażono o szpiegostwo na rzecz Niemiec, a ks. Zirkwitzowi, oskarżonemu dziesięć lat wcześniej o propolskie „działania wywrotowe” w związku z wprowadzeniem polskojęzycznych nabożeństw, groziła wywózka na Syberię. Uchroniło go przed nią wstawiennictwo u władz rosyjskich rzymskokatolickiego ks. Songajły.

Wywołane w czasie wojny animozje narodowościowe przez kilkadziesiąt kolejnych lat rzutowały na dzieje parafii. Pomimo trudności udało się rozwinąć parafialną działalność diakonijną (→ str. 33). W 1915 r. powstała kuchnia wydająca codziennie do pięciuset bezpłatnych posiłków, w 1916 r. sklep z taną żywnością i artykułami pierwszej potrzeby, w 1917 r. sierociniec dla dzieci im. ks. T. Zirkwitza, upamiętniający 25. rocznicę ordynacji duchownego, a w 1919 r. dom starców. Obie instytucje prowadziła pastorka Wiktoria Ida Zirkwitz. Z okazji 35-lecia ordynacji Zirkwitza instytucje te przeniesiono do ofiarowanego na ten cel budynku przy ulicy Podleśnej.

Jednym z postulatów reformacji było **wprowadzenie do nabożeństwa języka narodowego**. Wiąże się to z podstawową zasadą protestantyzmu *Sola scriptura* (→ str. 60). Ks. dr Marcin Luter przetłumaczył Biblię na język niemiecki, stając się „ojcem niemieczyny”. Stanisław Murzynowski, wydając w 1551 r. pierwsze polskie tłumaczenie Biblii z języków oryginalnych, przedzielił je pierwszym podręcznikiem do języka polskiego *Ortographia polska, to jest nauka pisania i czytania języka polskiego*. Z przesłanek teologicznych wypływała też znana maksyma ewangelika Mikołaja Reja „iż Polacy nie gęsi iż swój język mają”.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości białostoccy ewangelicy jako Niemcy osadnicy w Imperium Rosyjskim znaleźli się w nowej sytuacji. Przykładem ich różnego stosunku do polskości są bracia Hasbachowie: jeden założył czteroklasową prywatną szkołę polską oraz na kompletach przysposabiał młodych białostoczan do pobierania nauki w szkołach polskich, a drugi zasiadał w polskim parlamencie z ramienia mniejszości niemieckiej.

W 1919 r., po 124 latach obcego panowania, Białystok znalazł się na powrót w granicach Rzeczypospolitej. Po wojnie parafia była w wyjątkowo trudnej sytuacji finansowej: według protokołu z sierpnia 1918 r. jej deficyt dwukrotnie przewyższał przychody. 31 października 1921 r. parafia białostocka weszła w skład diecezji północno-wschodniej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, choć decyzja Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego była wydana już w sierpniu 1919 r., ale jej wykonanie przesunęła wojna z Rosją Radziecką.

Do prowadzonych przez parafię przedsięwzięć doszła w wolnej Polsce opieka duszpasterska na żołnierzami wyznania ewangelickiego z 10. Pułku Ułanów Litewskich i 42. pułku piechoty, które stacjonowały w Białymstoku. W 1927 r. rozpoczęło w mieście działanie Towarzystwo Opieki nad Polskim Żołnierzem Ewangelikiem.

Ostatnie lata przed wybuchem II wojny światowej były dla białostockiej parafii trudnym okresem. Wywołany poprzednią wojną konflikt na tle narodowościowym nieprzerwanie dawał o sobie znać. Sytuację pogorszyło przybycie w 1930 r. ks. Bennona Adolfa

Kraetera, który w przeciwieństwie do ks. Zirkwita prezentował postawę proniemiecką. Nie był jednak niemieckim szpiegiem, co później głosiła radziecka propaganda, a jego rzekomym prohitlerowskim sympatiom wyraźnie przeciża miesięczne sprawozdania wojewody białostockiego kierowane do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Nie można też potwierdzić rzekomego umieszczenia na wieży kościelnej „szpiegowskiej radiostacji”, gdyż okazała się ona zwykłym głośnikiem, zainstalowanym w celu nadawania komunikatów przez niemieckie władze okupacyjne.

Po przejściu ks. Zirkwita w 1938 r. na emeryturę do Białegostoku został skierowany wikariusz ks. Zygmunt Kliner, który

W II Rzeczypospolitej Polskiej funkcjonowała niespotykana wówczas w Europie tak duża ilość **duszpasterstw wojskowych** (urzędów duszpasterskich). Obok istniejących do dziś duszpasterstw rzymskokatolickiego, prawosławnego i ewangelickiego (między wojnami odrębnych dla luteran i reformowanych), swoich kapelanów w Wojsku Polskim mieli też żydzi i muzułmanie. Świadczyło to o dużym różnicowaniu wyznaniowym ówczesnej Polski.

zamieszkał w Supraślu. Był to ostatni przedwojenny duchowny w białostockiej parafii. Na mocy zawartego przez III Rzeszę i ZSRR porozumienia (tzw. pakt Ribbentrop – Mołotow) Niemcy mieszkający na terenie Związku Radzieckiego mogli opuścić to państwo. Wikariusz Kliner wyjechał z Białegostoku na początku 1940 r. Do Niemiec przeniosło się także ponad ⅔ członków parafii ewangelickiej, którzy przyznali się do narodowości niemieckiej. Około tysiąc osób zadeklarowało narodowość polską i zostało w mieście, w którym od kilku pokoleń żyli ich przodkowie. Wkrótce władze radzieckie potraktowały ich tak jak polską elitę – wojskowych, policjantów i pracowników administracji – wywożąc w głąb Związku Radzieckiego.

W czasie okupacji radzieckiej na początku wojny ewangelicki kościół św. Jana był zamknięty. Później służył jako świątynia stacjonujących w Białymstoku wojsk niemieckich. Nielicznym parafianom, którzy nie wyjechali na Zachód, ale też uniknęli deportacji na Wschód, zakazano udziału w wojskowych nabożeństwach. W lipcu 1944 r. kościół św. Jana został częściowo zniszczony wskutek wysadzenia w powietrze pobliskiej elektrowni przez wycofujący się Wehrmacht.

Po II wojnie światowej sytuacja ewangelików uległa pogorszeniu. Przyczyniła się do tego radziecka propaganda, w myśl której luteranie byli wyłącznie Niemcami. Władze państwowe przejęły uszkodzony kościół, chcąc urządzić w nim kino. Ostatecznie przekazały go katolikom, którzy okazali zainteresowanie świątynią. Mjr Leonard Borkowicz, pełnomocnik PKWN w Białymstoku, 19 sierpnia 1944 r. napisał: „zgodnie z najlepszymi tradycjami demokracji Polskiej, opierającymi rozkwit życia narodowego na swobodzie myśli i wiary przekazuje po wieczne czasy kościół poewangelicki w Białymstoku wraz z posesją i należącymi doń zabudowaniami przy ulicy War-

Kościół św. Jana przy ulicy Warszawskiej

W 1946 r. o ewangelicki kościół św. Jana i plebanie bezskutecznie starał się Kościół Metodystyczny. W 1956 r. o zwrot świątyni wystąpił Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. Bp Henryk Gulbinowicz, w latach 1970–1976 administrator apostolski znajdującej się na terenie Polski części rzymskokatolickiej Archidiecezji Wileńskiej, wystąpił do Konsystorza KE-A z propozycją zakupu kościoła, plebanii i szkoły, które *de facto* od 1944 r. były we władaniu Kościoła Rzymskokatolickiego. W 1973 r. ostatecznie uregulowano prawo własności do tych nieruchomości. W zawartej umowie znalazła się klauzula umożliwiająca białostockim ewangelikom odprawianie raz w miesiącu nabożeństw w oratorium pod kościołem. Jak dotąd z prawa tego luteranie nie skorzystali.

szawskiej 44 Dekanatowi Kościoła rzymskokatolickiego na ręce ks. dziekana Aleksandra Chodyki z prośbą założenia Wojskowego Kościoła Garnizonowego w Białymstoku”. 29 października 1944 r. ewangelicki kościół św. Jana poświęcono w obrządku łacińskim, a jako patrona nadano mu św. Wojciecha.

Przez kolejne trzydzieści lat kurczący się białostocki zbór administrowany był przez duchownych z innych parafii. Dopiero w 1961 r. stracił formalnie status parafii, stając się stacją kaznodziejską. O położeniu białostockich luteran może świadczyć fragment relacji ks. Pawła Kubiczka, późniejszego seniora (biskupa)

diecezji mazurskiej, prawdopodobnie z pierwszego powojennego nabożeństwa ewangelickiego w Białymstoku, zorganizowanego w 1953 r.: „nasi wierni są zastraszeni i wyraźnie boją się następstw”.

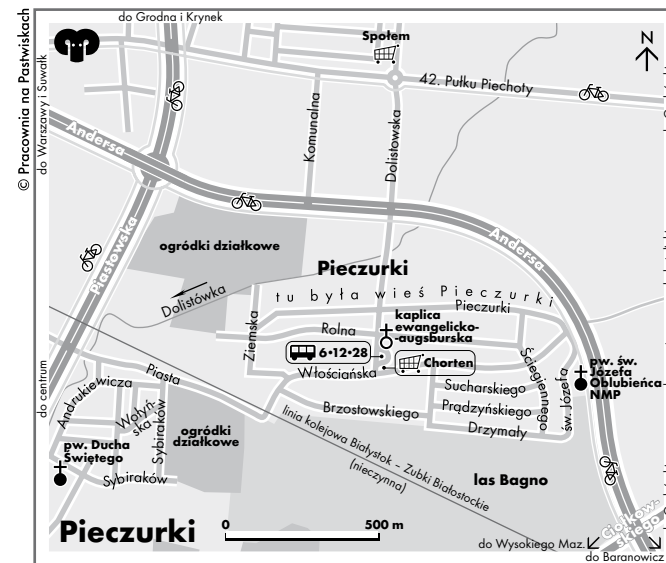
Przedstawicielką rady zborowej została prof. Alicja Wille-Szataginowa, która zajęła się organizowaniem życia zborowego, a jej dom przy ulicy Parkowej stał się nieformalnym centrum parafialnym. W związku z odebraniem ewangelikom kościoła i innych budynków parafialnych nabożeństwa odbywały się w kaplicy Kościoła Chrześcijan Baptystów. W drugiej połowie lat 70. XX w. zaprzestano organizowania nabożeństw i wkrótce zamknięto stację kaznodziejską w Białymstoku.

Stan ten trwał do początków XXI w., gdy wiosną 2002 r. mieszkający w Białymstoku Marcin Żerański wyszedł z pomysłem reaktywowania ewangelickich nabożeństw w tym mieście. Już w czerwcu tego samego roku odbyło się pierwsze nabożeństwo, a we wrześniu ponownie zaistniała Parafia Ewangelicko-Augsburska w Białymstoku. W Kościele luteranским jest to fenomen na skalę ogólnopolską, gdyż wszystkie powoływane po wojnie parafie powstały na bazie istniejących filiałów.

Profesor **Alicja Wille-Szataginowa** (1895–1984 Białystok) – absolwentka pianistyki w Petersburgu, uczennica prof. Żurawlewa (inicjatora konkursów chopinowskim), jedna z niołerek białostockiej pedagogiki muzycznej, nauczycielka gry na fortepianie, działaczka Towarzystwa Chopinowskiego, przewodnicząca sekcji muzycznej białostockiego Koła Miłośników Historii, Literatury i Sztuki.

W 2002 r. w działalność reaktywowanej parafii ewangelickiej aktywnie włączyli się Izabela i Jerzy Trzebuchowscy. **Izabela Wiktorja Trzebuchowska** (ur. w 1929 r. w Piotrkowie Trybunalskim), położna, założyła w 1976 r. pierwszą w Białymstoku szkołę rodzenia. Wzorowała ją na Szkole Matek w krakowskiej Nowej Hucie, jednej z najstarszych w Polsce, której była współzałożycielką. W latach 80. XX w. wraz z mężem tworzyła środowisko Solidarnościowe w Białymstoku. W latach 2002–2006 na działce Trzebuchowskich we wsi Dzikie odbywały się okazjonalne nabożeństwa luteraniskie.

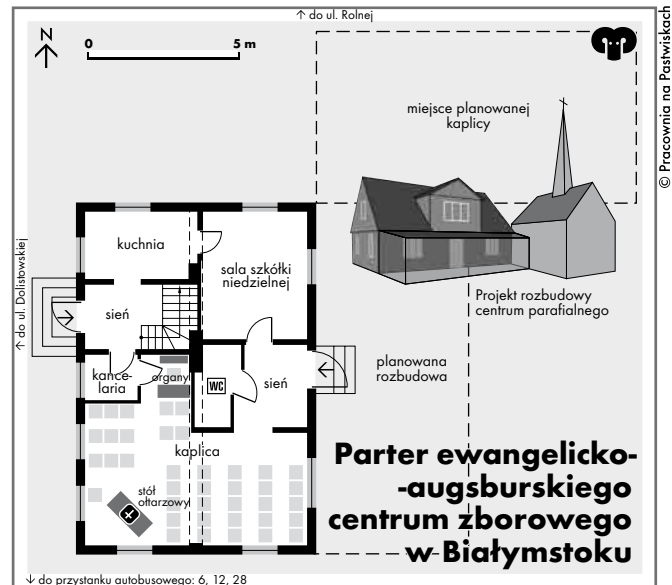
Pierwsze wynajmowane pomieszczenie białostocki luteranie musieli opuścić, ponieważ właściciel odmówił wynajmu „sekcie”, jak określił ewangelicką wspólnotę. Kolejny lokal, w Izbie Rzemieślniczej przy ulicy Warszawskiej, służył parafii przez kilka lat.

Pieczurki – do 1919 r. samodzielna wieś, potem część Białegostoku, od 2004 r. formalnie część osiedla Wygoda na wschodzie Białegostoku. Ulica Pieczurki jest dawną główną drogą we wsi.

Następnie życie parafialne przeniosło się do drewnianego budynku przy ulicy Dolistowskiej 17 na Pieczurkach. Zdewastowany budynek przekazał parafii ewangelickiej 26 listopada 2006 r. samorząd miejski na mocy umowy użyczenia. Po prowizorycznej adaptacji największej sali urządzono w niej kaplicę, którą poświęcono w pierwszą niedzielę adwentu 2 grudnia 2006 r. Rok później, w grudniu 2007 r. do wciąż remontowanego budynku wprowadził się ks. Tomasz Wigłasz z żoną i niespełna rocznym synem, którzy

Ewangelicko-augsburskie (luteriańskie) centrum zborowe przy ul. Dolistowskiej 17 mieści się w niewielkim drewnianym budynku. Pierwotnie stał on w zachodniej części Białegostoku, u zbiegu dzisiejszej ul. Zwycięstwa i al. Solidarności. Podczas rozbudowy węzła komunikacyjnego w latach 60. XX w. budynek ten przeniesiono na Pieczurki, gdzie pełnił funkcję świetlicy, szkoły, przedszkola, a na koniec znajdowała się w nim siedziba firmy budowlanej.

do tej pory mieszkali w prywatnym mieszkaniu, udostępnionym bezpłatnie przez jednego z parafian.

Dzięki wsparciu finansowemu Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego i fundacji Gustav-Adolf-Werk w listopadzie 2008 r. parafia kupiła od samorządu miejskiego użytkowaną nieruchomości z 75-procentową bonifikatą – za prawie sto tysięcy złotych. Tym sposobem w pierwszą niedzielę adwentu 30 listopada 2008 r. białostoccy ewangelicy obchodzili nie tylko drugą rocznicę poświęcenia kaplicy, ale także przeżywali pierwsze od czasów wojny nabożeństwo luteriańskie we własnej świątyni. Z kolei w latach 2009–2011 dzięki dotacjom z Urzędu Miejskiego w Białymstoku w ramach projektów z zakresu ekologii parafia

uporządkowała teren wokół budynku. W planach parafian jest zorganizowanie świetlicy socjoterapeutycznej w ramach służby diakonijnej w budynku centrum zborowego, co wiąże się z koniecznością rozbudowy obiektu.

Służbą diakonijną w tradycji ewangelickiej jest praca charytatywna Kościoła. W formie zorganizowanej zajmuje się nią Diakonia Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP (Diakonia Polska). Ogólnopolską akcją Diakonii jest Wigilijne Dzieło Pomocy Dzieciom, polegające na zbiorce pieniędzy na rzecz dzieci m.in. poprzez rozprowadzanie wigilijnych świec. Akcja ta organizowana jest wspólnie z Caritas Kościoła rzymskokatolickiego i Eleos Kościoła prawosławnego. Podczas przedświątecznego jarmarku na Rynku Kościuszki w Białymstoku dostępne są od kilku lat świece wszystkich trzech organizacji.

Słowo „diakonia” pochodzi z języka greckiego i oznacza czynienie służby. W pierwszych zborach chrześcijańskich nabożeństwo i troska o ludzi będących w potrzebie były nierozdzielnie ze sobą związane, gdyż życie duchowe łączyło się z czynieniem miłosierdzia.

Białostocką parafię luteriańską tworzy kilkudziesięciu wiernych i sympatyków Kościołów ewangelicko-augsburskiego (luteriańskiego) oraz ewangelicko-reformowanego mieszkających w Białymstoku i na rozległym terenie podległym parafii. Oprócz niedzielnych nabożeństw i prowadzonych w tym samym czasie szkółek niedzielnych w pozostałe dni tygodnia organizowane są godziny biblijne – spotkania poświęcone studiowaniu Słowa Bożego, spotkania młodzieżowe oraz lekcje religii prowadzone w szkołach w Białymstoku, Zabłudowie i Hajnówce.

Każdego roku od 18 do 25 stycznia parafia ewangelicka współorganizuje z Kościołami rzymskokatolickim, prawosławnym i baptystycznym Tydzień Powszechniej Modlitwy o Jedność Chrześcijan. Z okazji świąt państwowych 3 maja, 15 sierpnia i 11 listopada w białostockiej kaplicy odbywają się ewangelickie nabożeństwa w ramach obchodów wojewódzkich.

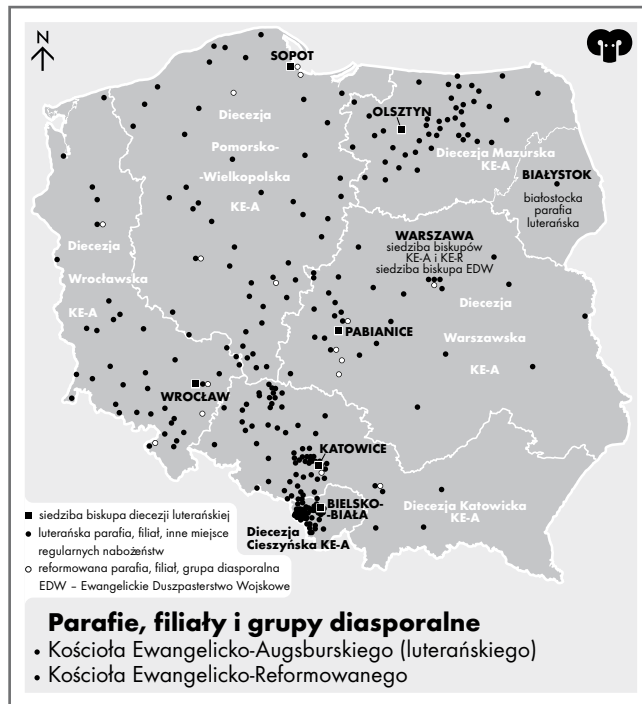
Podczas realizacji różnego rodzaju przedsięwzięć parafia współpracuje z białostockimi instytucjami i placówkami oświato-

Szkółka niedzielna, nazywana też nabożeństwem dla dzieci, jest dopasowaną do poziomu rozwojowego dziecka formą przekazu prawd wiary. Jest zastosowaniem w praktyce metod edukacyjnych zaproponowanych przez ewangelickiego biskupa, pedagoga i dydaktyka Jana Amosa Komeńskiego (1592–1670), polegających na wykorzystaniu w edukacji wszelkich możliwych form wyrazu. Dlatego częścią szkółki są zabawy tematyczne i zajęcia plastyczne.

Dzieci w parafii białostockiej stanowią obecnie około 1/3 wszystkich gromadzących się w niedzielę zborowników.

Aktualny plan spotkań
w Parafii Ewangelicko-
Augsburskiej w Białymstoku
zamieszczony jest na stronach
internetowych parafii:
www.bialystok.luteranie.pl
i diecezji mazurskiej: www.diec.mazurska.luteranie.pl
w zakładce: parafie/wykaz
parafii/Białystok.

© Pracownia na Pastwiskach

wymi – z Centrum im. Ludwika Zamenhoffa (np. przy projekcie Religie Podlasia), z Muzeum Historycznym i z Zespołem Szkół Handlowo-Ekonomicznych.

W ciągu jedenastu lat od reaktywowania parafii ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku (na „surowym korzeniu”) osiągnęła ona dzięki wielkiemu zaangażowaniu i ofiarności zborowników poziom aktywności przeciętnej polskiej parafii lutherańskiej.

Dawny kościół ewangelicki w Supraślu

Plac po kościele ewangelickim w Choroszczy

Wokół miasta

Dawna kaplica ewangelicka w Tykocinie

Dawna kaplica ewangelicka w Siemiatyczach

Mijając rogatki Białegostoku, ewangelickie ślady prowadzą nas poprzez kolejne miejscowości województwa podlaskiego. To położone w geograficznym środku Europy województwo należy do najrzadziej zaludnionych w Polsce. Znajdują się tu cztery z dwudziestu trzech polskich parków narodowych, w tym najstarszy, Białowiecki, oraz obejmujący największą powierzchnię, Biebrzański.

Białostocka parafia ewangelicko-augsburska zajmuje prawie $\frac{1}{3}$ powierzchni województwa podlaskiego, dlatego w przewodniku omówione zostały miejsca w regionie związane z tą parafią. Jako pierwszy przedstawiony został Zabłudów, kolebka białostockiej parafii, następnie, w kolejności alfabetycznej, miejscowości w przeszłości podlegające parafii w Białymstoku, a na koniec pozostałe miejsca związane z ewangelikami a znajdujące się w granicach dzisiejszej parafii.

▮ Zabłudów

Znajdujący się niespełna 20 km na południe od Białegostoku Zabłudów jest jednym z starszych miast w regionie. Prawa miejskie otrzymał w 1553 r. Czternaście lat później właściciel miasta Grzegorz Chodkiewicz ufundował parafię rzymskokatolicką i prawosławną, przy której funkcjonował monaster (od przed 1655 r. do 1824 r.). Od 1599 r. dobra zabłudowskie znajdowały się w rękach ewangelickiego rodu Radziwiłłów. W 1608 r. powstała parafia ewangelicko-reformowana i poświęcono kościół przy ulicy Dwornej (obecnie Mickiewicza). Kościół był dwukrotnie odbudowywany, po pożarze w 1685 r. oraz po zniszczeniu w 1769 r. przez konfederatów barskich. W 1646 r. do zabłudowskich świątyń dołączyła synagoga, spalona przez hitlerowców w 1941 r.

Zabłudowski zbor był ważnym ośrodkiem ewangelickim na pograniczu Litwy i Korony. W połowie XVII w., w okresie świetności zboru, w Zabłudowie mieściła się siedziba superintendenta (biskupa). W 1654 r. na rogu Rynku i ulicy Dwornej założono

Na położonym we wschodniej części województwa podlaskiego zalewie Siemianówka amerykańscy filmowcy nakręcili w 2005 r. część zdjęć do baśni „Opowieści z Narnii: lew, czarownica i stara szafa”.

Bogate w „grubego zwierza” lasy wokół Białegostoku przyciągały niegdyś władców na polowania, a dziś są celem ich oficjalnych wizyt; w 2010 r. był tu książę Walii Karol, następca brytyjskiego tronu.

tu były zabudowania parafii ewangelicko-reformowanej: kościół, plebania, seminarium teologiczne, szpital, cmentarz

na cmentarzu prawosławnym znajdują się mogiła ewangelików ekumenicznych z nieistniejącego już cmentarza ewangelicko-reformowanego w zachodniej części miasta znajduje się ul. Kalwińska, jedna z trzech w Polsce, obok ulic w Śidrze i Krakowie

**DUCHOWNI REFORMOWANI
W ZABŁUDOWIE**

(okres urzędowania):

- **Gutowski** (1611–?)
- **dr Aleksander Mysłowski** (1623–?; obsługiwał także Orle)
- **Adrian Chyliński** (po 1623–?)
- **Samuel Pabianowski** (1627–?); obsługiwał także Orle. W 1630 r. „dochodziła wiadomość Synod Święty o złym i nieprzykładnym życiu pastora”, zlecono więc superintendentowi sprawdzić pogłoski i w razie potrzeby zdjąć ks. Pabianowskiego z urzędu. Nie zachowała się informacja o efekcie wizytacji, wiadomo że następny pastor przybył do Zabłudowa dwanaście lat później
- **Jakub Dyakowski** (1642–?)
- **Jerzy Lutomierski** (1651–?)
- **Jakub Taubman Trzebiecki** (1661–1667)
- **Jerzy Szymanski** (1710–?)
- **Michał Roteszey** (1754–?)
- **Michał Hazler** (1766–?)
- **Stefan Kołysza** (1768–1769)
- **Jan Kühn** (1775–1782)
- **Tobiasz Grotkowski** (1776–1779)
- **Michał Cerawski** (1782)
- **Stefan Chodorkowski** (1784)
- **Adam Huisson** (1786–1793); obsługiwał również Węgrów
- **Jan Kühn** (1791–1797); dwa razy w roku jeździł do Węgrowska z wiatkiem
- **Jan Mandzelowski** (1859–?)

trzecie na Litwie, po Słucku i Kiejdanach, seminarium kształcące pastorów, które wskutek wydarzeń politycznych wkrótce upadło. W 1662 r. parafię ewangelicką zasilili osiedleni tu Szkoci. Jeden z nich, Dawid Nesmet, został nawet burmistrzem Zabłudowa.

Przez niemal cały okres swojej działalności parafia ewangelicka prowadziła szpital (przysięgł) i szkołę. W drugiej połowie XVIII w. zaczęła zmniejszać się liczba wiernych w Zabłudowie, a po ustanowieniu ewangelicko-luterańskich nabożeństw w Białymstoku właśnie tam przeniosło się życie religijne ewangelików w regionie. Wprowadzenie nabożeństw luterańskich w Białymstoku zbiegło się ze śmiercią w 1797 r. zabłudowskiego proboszcza Jana Kühna. Choć w 1803 r. przeniesiono formalnie parafię z Zabłudowa do Białegostoku, w pierwszej połowie XIX w. próbowano jeszcze reaktywować zabłudowską parafię ewangelicko-reformowaną. W 1859 r. urząd proboszcza reformowanego pełnił tu ks. Jan Mandzelowski. Ostatecznie dzieje parafii zakończyły się 18 stycznia 1868 r. po sprzedaży mienia parafialnego nowemu właścicielowi dóbr zabłudowskich Aleksandrowi von Krusenstern (→ str. 23), który dziesięć lat wcześniej tak pisał do synodu ewangelicko-reformowanego [pisownia oryginalna]: „zobowiązany jestem zawiadomić Szanowny Synod, że w Zabłudowie i w okolicy nie ma wcale wyznawców ewangelickoreformowanych, ja zaś należę do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, którego to wyznania parafia jest w Białymstoku. Mniemam przeto, że przeznaczać pastora tam, gdzie nie ma parafian nie jest rzeczą korzystną, a nawet dla przeznaczonego na takie miejsce musi być szkodliwym, gdyż go się odda bezczynności.”

Jedynymi członkami białostockiej parafii mieszkającymi dziś w gminie Zabłudów są Dublerowie (→ str. 39), rodzina ze wsi Miniewiczze, a w Szkole Podstawowej w Zabłudowie odbywają się lekcje religii ewangelickiej.

W październiku 2013 r. na cmentarzu prawosławnym w Zabłudowie dokonano ekumenicznego pochówku ekshumowanych

szczątków z dawnych przykościelnych cmentarzy ewangelickiego i prawosławnego znajdujących się przy ulicy Mickiewicza.

Choroszcz

Około 15 km od Białegostoku leży Choroszcz. W XV w. tereny te stały się własnością litewskiego rodu Chodkiewiczów, którzy na początku XVI w. przekazali je supraskim mnichom. W ten sposób po przyłączeniu w 1569 r. Podlasia do Korony otoczone ziemiami polskimi dobra choroskie pozostały integralną częścią Litwy. W 1509 r. Choroszcz otrzymała prawa miejskie, a dwadzieścia lat później wraz z okolicznymi dobrami przeszła we władanie Branickich, którzy wybudowali tu pałacyn letni według projektu białostockiego luteraнина Jana Henryka Klemma. W rezydencji tej w połowie XIX w. osiedlił się inny ewangelik, Krystian August Moes. Dzięki jego staraniom w 1846 r. w Choroszczy powstała ewangelicka szkoła i pierwszy, drewniany kościół ewangelicki, a w drugiej połowie XIX w. przy drodze do Ruszczy „najładniej utrzymany cmentarz w Choroszczy (alejki, kwiaty, groby w równych rzędach)” z neoromańską kaplicą. Wcześniej ewangelickich pochówków dokonywano na cmentarzu rzymskokatolickim, na którym zachowały się dwa nagrobki luterańskie. Cmentarz ewangelicki został zniszczony w 1939 r. po utworzeniu w jego miejscu parku maszynowego 7. Dywizji Pancerniej Armii Czerwonej.

W 1910 r. wybudowany został drugi, murowany kościół ewangelicki (na obecnym placu Brodowicza), a stary rozebrano dwa lata później. W 1923 r. Karol August Moes sprzedał swoje dobra, które sześć lat później kupił Białostocki Związek Międzykomunalny w celu utworzenia istniejącego do dziś szpitala psychiatrycznego. W 1933 r. władze szpitala poprosiły proboszcza parafii ewangelickiej o klucze do kościoła, gdyż chciały go przeznaczyć na rzymskokatolicką kaplicę szpitalną. Wkrótce, w trakcie ewangelickiego nabożeństwa wkroczone do kościoła i odprawiono mszę. Osta-

Joanna Woźniak-Dubler i Frank Dubler prowadzą od 2000 r. ekologiczne gospodarstwo w Miniewiczach w gminie Zabłudów. W 2010 r. zdobyło ono II miejsce w ogólnopolskim konkursie na najlepsze gospodarstwo ekologiczne (I miejsce w województwie).

W latach 2002–2006 we wsi Dzikie w gm. Choroszcz odprawiane były nabożeństwa luterańskie w Dzięczynne Święto Żniw (→ str. 57). W 2013 r. odbyło się w tej wsi nabożeństwo reformowane.

tecnie sprawę rozstrzygnął wojewoda białostocki Marian Zyndram-Kościółkowski, zwracając kościół ewangelikom. W latach 1962–1963 opuszczony budynek rozebrano.

► Ciechanowiec

Oddalony o 85 km od Białegostoku Ciechanowiec posiada prawa miejskie od około 1413 r. W dobie rozbiorów miasto zostało podzielone na należące do Księstwa Warszawskiego, a następnie do Królestwa Polskiego prawobrzeżne Nowe Miasto, zwane też polską stroną, oraz znajdujące się w granicach Imperium Rosyjskiego lewobrzeżne Stare Miasto, zwane stroną ruską. Miejscowi ewangelicy należeli więc do dwóch różnych parafii: po stronie rosyjskiej – do parafii w Białymstoku, a po stronie polskiej – do parafii w Paproci Dużej.

W 1834 r. w Starym Mieście powołano szkołę ewangelicką, a około 1880 r. wybudowano kościół, który został zniszczony przez wycofujące się wojska niemieckie pod koniec lipca 1944 r. Po okresie prosperity na skutek ominięcia Ciechanowca przez szlak kolejowy miasto zaczęło podupadać, zmniejszył się także zbór ewangelicki. Do dziś zachowały się tylko resztki cmentarza przy ulicy Sienkiewicza.

► Knyszyn

Położony 30 km na północny-zachód od Białegostoku Knyszyn jest dawnym miastem królewskim, lokowanym w 1568 r., kiedy to szczególnie chętnie przebywał w nim Zygmunt August (zmarł tu

w 1572 r.). Pod koniec XVIII w. w Knyszynie osiedlili się ewangelicy, którzy na początku XIX w. zbudowali dom modlitwy; obecnie w budynku tym znajduje się przedszkole. W 1833 r. powstała też szkoła ewangelicka.

Los kościoła w Ciechanowcu podzielił kościół ewangelicki w Łomży. Po wojnie parafii tej odebrano ocalałą ze zniszczeń plebanię, uznaną za „mienie poniemieckie”, choć łomżyńska parafia luterńska należała do struktur polskiego Kościoła, a wielu jej członków wykazało nader patriotyczną postawę.

Ksiądz senior płk **Ryszard Paszko** (1878 Stoki koło Piotrkowa Trybunalskiego – 1940 Twer) – duchowny wyznania ewangelicko-augsburskiego, w latach 1915–1918 służył w parafii w Łomży, w 1920 r. został naczelnym kapłanem wojskowym tego wyznania i jednocześnie seniorem (czyli biskupem) wojskowym. Po wybuchu II wojny światowej zgłosił się na ochotnika do służby wojskowej, choć od 1929 r. był w stanie spoczynku. Pod koniec kampanii wrześniowej, podczas której epizodycznie dowodził pododdziałem pozbawionym oficera, został wzięty do niewoli. Więziony był m.in. w Kozielsku, skąd w Wigilię 1939 r. został przewieziony do Moskwy, a w 1940 r. zamordowany w Twerze. W 2007 r. został pośmiertnie awansowany do stopnia generała brygady.

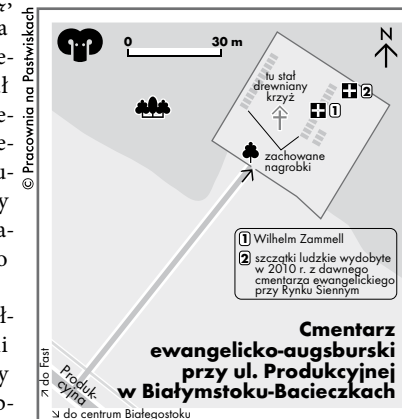
► Kolonia Bacieczki (obecnie część Białegostoku)

Dzieje osady wiążą się ze sprowadzeniem w XIX w. przez właściciela fabryki włókienniczej w Choroszczy dwudziestu dwóch rodzin niemieckich tkaczy. Każda otrzymała ziemię, a w drewnianych domach, z których część zachowała się do dziś, powstały małe zakłady tkackie. Na niewielkim wzniesieniu na skraju osady założony został cmentarz ogrodzony drewnianym płotem zabezpieczającym miejsce pochówków przed dzikimi zwierzętami. Na środku cmentarza znajdował się kilkumetrowej wysokości drewniany krzyż. Największy pomnik należał do Wilhelma Zammella. Była to kamienna figura Chrystusa, częściowo zachowana do dziś, na cokole o wysokości przekraczającej metr.

W 1944 r. na cmentarzu tym pogrzebano żołnierzy Armii Czerwonej, którzy wkrótce zostali ekshumowani i pochowani w kwaterze żołnierzy radzieckich na Cmentarzu Miejskim. Prawdopodobnie ostatnią pochowaną w Bacieczkach osobą była kobieta o nazwisku Celcow. Zaniedbany cmentarz zrewitalizowano w 2009 r. dzięki staraniom parafii ewangelickiej w Białymstoku, rozpoczętym jesienią 2003 r. W październiku 2010 r. złożono na cmentarzu szczątki ekshumowane z najstarszego cmentarza ewangelickiego w Białymstoku (Rynek Sienny → str. 20).

► Łapy

Znajdujące się na trasie kolejowej Łapy, oddalone o 25 km od Białegostoku, były pierwotnie zaściankiem szlacheckim w parafii katolickiej w Płonce Kościelnej. Rozwój wsi, która po scaleniu w 1925 r. okolicznych zaścianków stała się miastem, wiąże się z otwartą w 1862 r. linią kolejową Warszawa – Petersburg. Zachowany do dziś w dzielnicy Osse cmentarz użytkowany przez ewangelików i prawosławnych założono na przełomie XIX i XX w.

► Michałowo

Oddalone o około 35 km od Białegostoku Michałowo wyrosło obok należącej do rodziny Michałowskich osady Niezbudka. W 1832 r. osiedlili się tu pierwsi mieszkańcy – ewangelicy. Otrzymali oni od właściciela dóbr Kazimierza Michałowskiego domy w nowo powstałej osadzie Michałowo, za które mieli zapłacić w ratach. Już w 1835 r. powstała szkoła ewangelicka i dom modlitwy, przeniesione następnie do większego, ulokowanego przy rynku budynku ofiarowanego także przez Michałowskiego. Nowa szkoła została otwarta w 1871 r., choć w jej najstarszej części zajęcia odbywały się już w latach 60. XIX w.

Pod koniec XIX w. kolejny dziedzic Michałowa przeznaczył działkę na założenie nowego cmentarza. Znalazły się na nim trzy kwatery: ewangelicka, prawosławna i rzymskokatolicka. Obecnie w części ewangelickiej odbywają się pochówki prawosławne. Zachowało się tu kilka nagrobków, w tym ks. Adolfa Osfalda Plamscha, proboszcza parafii ewangelickiej w Grodnie, który z niewiadomych powodów od 1905 r. obsługiwał Michałowo, filiał parafii białostockiej. Przy drodze do Białegostoku znajdują się pozostałości pierwszego cmentarza ewangelickiego.

Rozwój zboru ewangelickiego zaowocował wzniesieniem w latach 1897–1898 kościoła oraz planami w 1933 r. utworzenia samodzielnego parafii, co jednak nie nastąpiło. Po II wojnie światowej życie parafialne zanikło. W 1949 r. kościół rozebrano, zaś z pozyskanej w ten sposób cegły zbudowano gmach dzisiejszego liceum.

Obecnie w gminie Michałowo mieszkają dwie rodziny ewangelickie.

► Ogrodniki (gm. Dobrzyniewo Duże)

Zaledwie 5 km na północ od cmentarza w Bacieczkach, a około 15 km od centrum Białegostoku znajdują się pozostałości kolejnego cmentarza ewangelicko-augsburskiego. Ukryte są za przystankiem autobusowym we wsi Ogrodniki. Zachowało się tu tylko

kilka nagrobków. W fabryce w pobliskim Dobrzyniewie Fabrycznym poświęcono w połowie XIX w. ewangelicki dom modlitwy, kantorat i szkołę.

► Siemiatycze

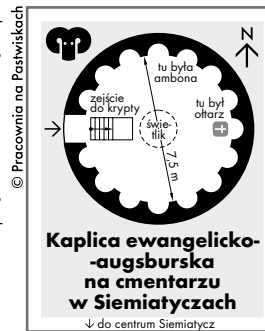
Początki położonych niemal 100 km od Białegostoku Siemiatycz datuje się na połowę XV w. Pierwotnie była to osada dworska, która w 1542 r. otrzymała prawa miejskie. Przez kilka lat funkcjonowała w mieście parafia ewangelicko-reformowana, którą zamknięto po 1599 r. wraz z przejściem dóbr siemiatyckich we władanie Sapiechów.

Anna Jabłonowska z Sapiechów po śmierci swojego męża Jana Kajetana w 1764 r. sprowadziła do Siemiatycz ewangelickich osadników, głównie rękodzielników. Na lewym brzegu strumienia Muchawiec wzniesiono kaplicę ewangelicką, a być może także planowaną dzielnicę ewangelicką. Na tę część miasta została nakierowana oś widokowa i kompozycyjna wiodąca od pałacu Jabłonowskiej poprzez Rynek. W miejscu planowanej osady 21 kwietnia 1805 r. poświęcono cmentarz, który rok później podzielono na kwatery: ewangelicką, rzymskokatolicką i prawosławną. W 1862 r. otwarto drugą w dziejach Siemiatycz szkołę ewangelicką.

► Supraśl

Supraśl powstał około 15 km od Białegostoku po założeniu w 1501 r. nad rzeką Supraślą prawosławnego monasteru. Przez kolejne sto lat monaster był jednym z najważniejszych ośrodków myśli religijnej tego wyznania w Rzeczypospolitej.

W latach 30. XIX w. pałac archimandrytów i część południowego skrzydła zabudowań klasztornych kupił ewangelik Wilhelm Fryderyk Zachert. Przyklasztorną osadę przekształcił w miasto,

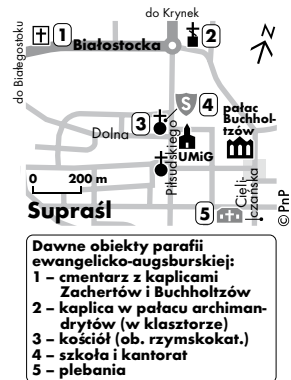
Kaplica ewangelicka w Siemiatyczach została zbudowana prawdopodobnie w połowie XIX w. Nie jest wykluczone, że autorem projektu był pracujący dla Anny Jabłonowskiej architekt Szymon Bogumił Zug, twórca m.in. ewangelickiego kościoła Świętej Trójcy w Warszawie, do którego kształtem nawiązuje siemiatycka kaplica. Obecnie w kaplicy mieści się galeria sztuki sepulkralnej, w której można obejrzeć m.in. krzyże nagrobne.

W siemiatyckiej kaplicy planowane są spotkania wiernych czterech parafii ewangelickich, których granice niemal stykają się niedaleko Siemiatycz. W Polsce są to parafie w Białymstoku (do której należy powiat siemiatycki), w Węgrowie i w Lublinie, a na Białorusi parafia w Grodnie.

W kaplicy cmentarnej Buchholtzów planowane są wakacyjne nabożeństwa luteraniskie

W grudniu 2012 r. spotkali się przy grobie ks. Adolfa Osfalda Plamscha w Michałowie księża Władimir Tatarnikow z Grodna i Tomasz Wigłasz Białegostoku.

To pierwsze w powojennej historii spotkanie duchownych z Grodna i Białegostoku rozpoczęło partnerstwo sąsiadujących ze sobą parafii.

Budynek dawnej plebanii ewangelickiej przy ul. Cieliczańskiej „grał rolę” posterunku policji w Królowym Moście w trylogii filmowej Jacka Bromskiego „U Pana Boga za piecem”, „U Pana Boga w ogródku”, „U Pana Boga za miedzą”.

w którym funkcjonowała druga pod względem ilości produkowanego sukna gatunkowego fabryka w całym Imperium Rosyjskim.

Około 1834 r. Zachert otworzył jednoklasową szkołę i zaadaptował znajdującą się w dawnym refektarzu kaplicę Jana Ewangelisty na potrzeby powstałego prawdopodobnie w 1832 r. ewangelickiego zboru – filiału parafii białostockiej.

W 1885 r. wybudowano i poświęcono w Supraślu ewangelicki kościół Zmartwychwstania Pańskiego (dziś świątynia rzymskokatolicka pw. NMP Królowej Polski) na działce подарowanej parafii przez Zacherta. Przy kościele mieściła się szkoła ewangelicka i kantorat, których zabudowania przekazane zostały około 1920 r. na rzecz polskiego szkolnictwa powszechnego. W tym czasie życie parafialne przeniosło się do budynku przy ulicy Cieliczańskiej, używanego przez Adelę Buchholtz, żonę ewangelickiego fabrykanta Adolfa Buchholtza.

Przy ulicy Białostockiej zachował się cmentarz ewangelicki z mauzoleum rodziny Zachertów i kaplicą grobową Buchholtzów.

► Puszcza Białowieska: Masiewo, Bernacki Most, Białowieża, Hajnówka

Początków odległej o około 75 km od Białegostoku wsi Masiewo należy szukać w uroczysku, w którym produkowano potaż. Po klęsce Prus pod Jeną i Auerstedtem w 1806 r. osiedlili się tutaj oraz w pobliskich miejscowościach Czolo, Cichowola i Tuszemla (dziś na Białorusi) koloniści niemieccy wyznania ewangelickiego. Przybysze wybudowali wkrótce kościół, którego lokalizacja nie jest obecnie znana; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* mówi o Czole, zaś relacje ustne o Masiewie. Słownik nie wzmiankuje o wsi Masiewo, co może jednak świadczyć o tym, że autor nie zauważył odrębności Masiewa i Czola – może to więc potwierdzać relację ustną. Około 1 km od centrum Masiewa i około 140 m od granicy z Białorusią zachował się cmentarz ewangelicki.

Podobna sytuacja miała miejsce w oddalonym od Białegostoku o prawie 60 km Bernackim Moście. Oprócz mapy z 1931 r., na której zaznaczono cmentarz ewangelicki, nie zachowały się żadne dokumenty poświadczające istnienie zboru. Według relacji starszych mieszkańców stał tu kościół ewangelicki: „patrząc w kierunku Podlewkowia, przed kwaterą agroturystyczną Bobrowe Ranczo”.

Na terenie obecnego Parku Dyrekcyjnego w Białowieży, 80 km od Białegostoku, założono w 1916 r. cmentarz ewangelicki przeznaczony dla żołnierzy niemieckich, choć użytkowany również przez ewangelickich mieszkańców Białowieży i okolic. Dziś na miejscu cmentarza stoi pomnik upamiętniający poległych w walkach. W latach 20. XX w. na prośbę liczącej około dziewięćdziesiąt osób grupy lokalnych ewangelików ks. Adolf Oswald Plamsch z Grodna odprawiał w Białowieży regularne nabożeństwa.

W tym samym okresie w nieodległej Hajnówce, leżącej około 60 km od Białegostoku, żyło aż dwustu ewangelików. W czasie I wojny światowej odbyło się tu pierwsze ewangelickie nabożeństwo, które odprawiła kobieta będąca księdzem. Dziś w Zespole Szkół nr 3 odbywają się lekcje religii ewangelickiej.

► Orla

Pierwsze historyczne wzmianki o oddalonej od Białegostoku o około 65 km Orli dotyczą początków XVI w. Swoją gwałtowny rozkwit miejscowość zawdzięcza Radziwiłłom, którzy weszli w posiadanie dóbr orlańskich w 1585 r. Za sprawą hetmana wielkiego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła powstał w Orli w 1622 r. dwór wraz z kościołem ewangelicko-reformowanym. Rozwój Orli przyczynił się do nadania jej w 1634 r. praw miejskich. Dziesięć lat później odbył się tu polsko-litewski synod ewangelicki. Po wojnach szwedzkich (1655–1657) parafia ewangelicka zaczęła zanikać. W 1726 r. zawieszono w kościele dzwon, który jeszcze w tym samym roku został zrabowany przez biskupa łuckiego. Kościół

We wsi Skupowo koło Narewki w Puszczy Białowieskiej mieszka Krzysztof Maria Różański (→ str. 5), współautor niniejszego przewodnika, członek parafii ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku, pomysłodawca i główny realizator projektu Puszczańskiej Kolei Drezynowej (www.puszczanska.kolej.drezynowa.pl).

należał do parafii ewangelickiej co najmniej do 1732 r. Po około dwudziestu latach właścicielka dóbr orlańskich sprzedawała go Żydom, których miejscowa gmina była dwukrotnie większa od białostockiej. Istnieją przypuszczenia, że stojąca do dziś synagoga to dawny kościół ewangelicki.

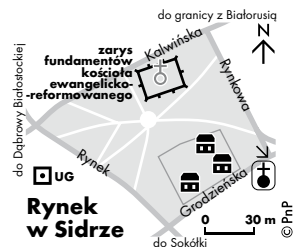
Informacja o sprzedaży kościoła w XVIII w. jest ostatnim znany faktem dotyczącym orlańskich ewangelików. O ich późniejszej obecności na tych terenach świadczy fakt, że na zakładanym na przełomie XVIII i XIX w. nowym cmentarzu w pobliskim Bielsku Podlaskim wydzielono kwaterę ewangelicką obok rzymskokatolickiej, prawosławnej i unickiej.

► Paproć Duża

Oddalona o blisko 90 km od Białegostoku wieś Paproć Duża została założona pod koniec XVIII w. jako kolonia niemieckich osadników, nazwana Königshuld. Domy rozmieszczono na planie okręgu o średnicy 300 m. W jego geometrycznym środku znajdowała się wieża kościoła ewangelickiego, który stał się też centralnym punktem wsi. Wkrótce niewielka osada została siedzibą samodzielnej parafii luterańskiej, która dotrwała do II wojny światowej. Niszczący kościół rozebrano w latach 60. XX w., a na jego miejscu zbudowano w latach 1994–1998 świątynię rzymskokatolicką, której bryła wzorowana jest na jej ewangelickiej poprzedniczce. Śladem obecności luteran we wsi jest już tylko cmentarz.

► Sidra

W znajdującej się ponad 60 km od Białegostoku Sidrze funkcjonowała od 1566 r. parafia ewangelicko-reformowana, założona przez Ostafiego Wołłowicza (→ str. 10). Wtedy też Sidra otrzymała prawa miejskie. Od końca XVII w., gdy miasto przeszło we władanie katolickiej rodziny Szczuków, parafia reformowana zaczęła zanikać. Pamiątkami po siderskich ewangelikach są odtworzone fundamenty kościoła w północnej części rynku i ulica Kalwińska.

► Sokółka

Historia położonej około 35 km od Białegostoku Sokółki sięga początków XVI w., gdy istniał tu dwór myśliwski królowej Bony. W 1609 r. z nadania Zygmunta III Sokółka otrzymała prawa miejskie. Kiedy w 1717 r. miasto znalazło się na drodze pocztowej, do założonej tam stacji pocztowej sprowadzono jako „poczthaltrów” ewangelicką rodzinę Michaelisów. Kolejni ewangelicy przybyli do Sokółki w latach 1765–1780 za sprawą zarządzającego ekonomią grodzieńską podskarbiego wielkiego litewskiego Antoniego Tyzenhauza.

O historii ewangelików w Sokółce świadczy m.in. najstarszy datowany nagrobek w mieście – pomnik Józefa Ksawerego Michaelisa. Znajduje się on na dawnym cmentarzu ewangelickim, będącym dziś częścią nekropolii prawosławnej. Cmentarz luterański powstał prawdopodobnie przed 1840 r. po usamodzielnieniu się ewangelickiej kwatery na cmentarzu rzymskokatolickim, gdy ten zamknięto po otwarciu nowego. Nekropolia ewangelicka czynna była do 1939 r., a najmłodszy z zachowanych pomników pochodzi z 1937 r. Po II wojnie światowej nagrobki zdewastowano, a teren wywłaszczono.

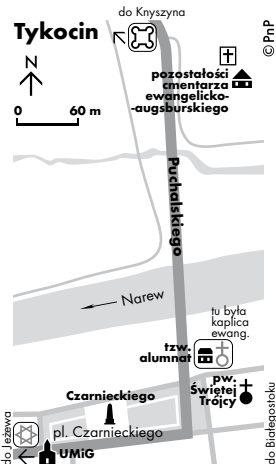
W 2006 r. parafia prawosławna pw. Aleksandra Newskiego w Sokółce wystąpiła do parafii ewangelickiej w Białymstoku z prośbą o ustosunkowanie się do ewentualnego przekazania parafii prawosławnej działki dawnego cmentarza ewangelickiego. Zobowiązała się jednocześnie do zachowania i zinventaryzowania zabytkowych nagrobków oraz do umożliwiania pochówku wiernym Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego.

► Tykocin

Znajdujący się około 30 km od Białegostoku Tykocin jest jednym z najstarszych miast regionu, bowiem prawa miejskie otrzymał już w 1435 r. Od XI do XIV w. istniał tu mazowiecki gród kasztelański, będący od 1433 r. własnością rodu Gasztołdów. Po bez-

W czasie insurekcji kościuszkowskiej Sokółka przyłączyła się do powstania, a na czele wolnego miasta Sokółki stanął ewangelik Józef Ksawery Michaelis (1768–1814), potomek osiadłych tu na początku XVIII w. urzędników pocztowych. Jego grób jest przystankiem na szlaku harcerskich wędrówek.

Stefana Czarnieckiego, właściciela Tykocina, upamiętnia trzecia zwrotka „Mazurka Dąbrowskiego” Józefa Wybickiego (hymnu Polski): „Jak Czarniecki do Poznania po szwedzkim zaborze, dla ojczyzny ratowania wróćm się przez morze.”

potomnej śmierci ostatniego z nich, Stanisława, w 1542 r. Tykocin stał się królewsczyzną. Negująca ten fakt Barbara, wdowa po Stanisławie, wywodząca się z ewangelickiej rodziny Radziwiłłów, spotkała się w tej sprawie w 1543 r. z królem Zygmuntem II Augustem. Owocem spotkania był romans Barbary z żonatym królem, a po jego owdowieniu w 1544 r. potajemne małżeństwo zawarte w 1547 r. Po potopie szwedzkim zrujnowany Tykocin przeszedł we władanie Stefana Czarnieckiego, a następnie w ręce białostockiego rodu Branickich.

W latach 1633–1636 w Tykocinie wzniesiono przytułek i szpital dla szlachetnie urodzonych żołnierzy weteranów wyznania katolickiego, czyli tzw. alumnat. Wtedy był to trzeci obiekt tego typu w Polsce, dziś – jedyny zachowany. W kaplicy alumnatu odbywały się ewangelickie nabożeństwa, odprowadzane prawdopodobnie przez duchownych z Łomży, której administracyjnie podlegał leżący w Królestwie Polskim Tykocin. Ewangelicy tykocińscy, którzy na początku XIX w. liczyli ponad pięćdziesiąt rodzin, półległanie uczęszczali również na nabożeństwa w pobliskim Knyszynie, który znajdował się w Imperium Rosyjskim i był filiałem parafii białostockiej.

Pozostałości cmentarza ewangelickiego w Tykocinie znajdują się na prywatnej posesji na prawo od ulicy Puchalskiego, wiodącej z miasta do zamku, około 250 m za mostem na Narwi. Jedyny zachowany nagrobek należy do zmarłego 31 grudnia 1811 r. w wieku sześćdziesięciu lat Fryderyka Hamffa, obywatela Tykocina (inskrypcja z nagrobka: Tykociner Bürger).

Drogowskaz w Siemiatyczach

Dawny cmentarz ewangelicki w Supraślu. Po prawej kaplica Buchholtzów

Kalendarium • Ewangelicy od A do Z

Cmentarz ewangelicki – lapidarium w Białymstoku

Dawny kościół ewangelicki w Białymstoku

XVI

1514 najstarsza znana informacja o Białymstoku

1569 Podlasie przyłączono do Korony

XVII

1525 – Albrecht Hohenzollern złożył hołd lenny polskiemu królowi Zygmuntowi I Staremu, zyskując uprawnienie dla przeprowadzenia reform – sekularyzacji zakonu krzyżackiego i utworzenia w jego miejsce Prus Książęcych, pierwszego na świecie luterńskiego państwa, oddalonego o kilkadziesiąt kilometrów od Białegostoku (które w przyszłości wpłynęło na losy miasta).

1556 – po śmierci drugiego męża Katarzyny z Wołłowiczów, Piotra Wiesiołowskiego Starszego, w imieniu Katarzyny i jej małoletnich synów Białymstokiem zarządzał jej brat, ewangelik Ostafi Wołłowicz.

Przed 1570 – Piotr Wiesiołowski Młodszy, już po konwersji z wyznania ewangelicko-reformowanego na katolicyzm, przejął po wuju Ostafim zarząd nad dobrami białostockimi.

1608 – w Zabłudowie, który należał do dóbr Radziwiłłów, powstała parafia ewangelicko-reformowana i poświęcono pierwszy kościół ewangelicki.

11 poł. XVII w. – Zabłudów był siedzibą reformowanych biskupów (seniorów) podlaskich.

1654 – w Zabłudowie powstało trzecie na Litwie – po Słucku i Kiejdanach – seminarium kształcące przyszłych pastorów.

1685 – odbudowano po pożarze kościół w Zabłudowie.

1728 – z Białymstokiem związał się Jan Zygmunt Deybel von Hammerau – pierwszy znany z imienia luteranin.

1739 – kolejny ewangelik, płk Jan Henryk Klemm, rozpoczął służbę na dworze Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku.

1769 – odbudowany został zniszczony przez konfederatów barskich kościół w Zabłudowie.

1796 – 26 stycznia na mocy porozumienia z 1795 r. rozbiorowego Białystok stał się stolicą prowincji i departamentu Prus Nowowschodnich. Dzięki staraniom Augusta Karola von Holsche i jego małżonki Zofii z Woemerów w mieście odbyły się pierwsze regularne nabożeństwa ewangelickie, które odprawiał kapelan wojskowy ks. August Henryk (imiona prawdopodobne) Brettschneider.

Przed 1799 – za miastem założono cmentarz ewangelicki, obecnie jest to wybrukowany plac w centrum Białegostoku, pozbawiony nagrobków, nazwany Rynkiem Siennym.

1803 – 17 lutego właściciel dóbr zabłudowskich, książę Dominik Hieronim Radziwiłł, zezwolił na przeniesienie parafii ewangelickiej z Zabłudowa do Białegostoku.

1807 – na mocy traktatu pokojowego zawartego w Tylży utworzono i przyłączono do Rosji obwód białostocki; parafia ewangelicka weszła w skład Kościoła Ewangelicko-Luterńskiego w Rosji.

Po 1812 – zmieniła się struktura białostockiego zboru ewangelickiego – przewagę nad urzędnikami i wojskowymi zyskali wykwalifikowani robotnicy, czyli służący w armii Napoleona sascy sukiennicy, osiedlający się w Białymstoku po powrocie z wojny z Rosją.

1819 – car Aleksander I zatwierdził roczne uposażenie pastora w wysokości czterystu rubli (w 1845 r. zostało ono zmniejszone o połowę, a w 1863 r. przywrócono jego pierwotną wysokość).

1821–1822 – w Białymstoku działał ks. Jan August Drepper, który był prawdopodobnie pierwszym proboszczem białostockiej parafii ewangelickiej (z pewnością nie był nim pierwszy ewangelicki duchowny w Białymstoku kapelan Brettschneider, a status przebywającego w Białymstoku w 1810 r. ks. Heisego nie został wyjaśniony).

1825 – car Aleksander I nadał parafii ewangelickiej w Białymstoku działkę pod budowę plebanii i szkoły, a rok później jego następca Mikołaj przyznał dotację w wysokości 1,8 tysiąca rubli na ten cel.

1826–1838 – proboszczem w Białymstoku był ks. Fryderyk Krzysztof Haupt. Odtąd aż do wybuchu II wojny światowej (za wyjątkiem 1895 r.) urząd proboszcza był zawsze obsadzony.

1829 – przekazana parafii największa hala w kompleksie byłego browaru przy obecnej ul. Warszawskiej została przebudowana na pierwszy ewangelicki kościół w Białymstoku.

od 1831 – na skutek represji w Królestwie Polskim po upadku po-

1795 Białystok stał się siedzibą nowo utworzonej prowincji Prusy Nowowschodnie

1807 Białystok przyłączono do Cesarstwa Rosyjskiego

1831 początek rozwoju przemysłu bawełnianego w Białymstoku

1842 Białystok przyłączono do guberni grodzieńskiej

XVIII

XIX

1862 oddano do użytku pierwszą przebiegającą przez Białystok linię kolejową – z Warszawy do Petersburga

Tytus Chałubiński (1829–1889) – lekarz, profesor patologii i miłośnik przyrody. Zasłynął jako „odkrywcą” Tatr. Był m.in. jednym z pierwszych badaczy przyrody tych gór oraz współtwórcą Towarzystwa Tatrzańskiego. W znacznym stopniu przyczynił się do wzrostu popularności Zakopanego. W dowód uznania jego zasług jedną z przełęczy w głównej grani Tatr nazwano Wrotami Chałubińskiego.

1876 – w Białymstoku rozpoczęło działalność Kościelne Stowarzyszenie Śpiewacze Concordia.

ok. 1885 – w związku z planami rozbudowy miasta powstał cmentarz ewangelicko-augsburski na Wygodzie (dziś dzielnica Białegostoku). Wśród założonych wówczas cmentarzy wyznaniowych – prawosławnego, rzymskokatolickiego, żydowskiego i luterńskiego – ten ostatni usytuowano najbliżej centrum miasta.

1885 – odbyła się pierwsza w historii miasta diecezjalna konferencja księży ewangelickich.

1887 – 8 czerwca przyszedł na świat Albert Artur Schoen, dotychczas jedyny ewangelicko-augsburski duchowny urodzony w Białymstoku.

Ksiądz **Albert Artur Schoen** (1887 – po 1940) – ewangelicko-augsburski duchowny, po studiach teologicznych na Uniwersytecie Dorpackim (dziś Tartu w Estonii) w 1913 r. praktykował m.in. w Białymstoku, po ordynacji na duchownego w 1915 r. w Sankt Petersburgu służył do 1916 r. w petersburskim kościele św. Katarzyny, następnie w Krasnojarsku nad Wołgą i w Posttal-Ackermann w Besarabii (pogranicze Mołdawii i Ukrainy), a w latach 1922–1940 we Włodzimierzu Wołyńskim. Organizator życia religijnego, budowniczy kościołów we Włodzimierzu, Mirosławowie i Szczytnikach, oraz domów modlitwy w Zofiówce, Nowej Zaturcy, Joachimówce, Janowie, Wysokich, Dombrowo-Cholopiczach i Atonówce-Ochonówce. Redaktor „Wolnhischer Bote. Evangelisch-lutherisches Gemeindeblatt fuer Wolhynien”. Komisarz senior (tzn. biskup) diecezji wołyńskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego (1937–1939).

1903–1938 – proboszczem białostockiej parafii był ks. Teodor Zirkwitz, jak dotąd najdłużej działający w Białymstoku pastor ewangelicki, służący tu aż do przejścia na emeryturę w wieku 75 lat.

1904 – w parafii w Białymstoku rozpoczęły się nabożeństwa w języku polskim i szkoły niedzielne (nabożeństwa dla dzieci).

1905 – w Białymstoku utworzono Ewangelicki Komitet Pomocy Biednym i Stowarzyszenie Młodzieży Ewangelickiej.

1907 – powstała niezależna parafia Białystok-teren z siedzibą w Białymstoku, obejmująca dotychczasowe białostockie filiały (→ str. 37). Jej proboszczem został ks. Wilhelm Wilde, w latach 1903–1907 białostocki wikariusz obsługujący filiały. W 1919 r. parafia Białystok-teren ponownie stała się częścią parafii w Białymstoku.

1909 – rozpoczęła się budowa nowego kościoła ewangelickiego.

1911 – powstało ewangelickie Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy na wypadek choroby i śmierci.

1912 – 28 lipca kurlandzki generalny superintendent ks. Bernewitz poświęcił nowo wybudowany ewangelicki kościół św. Jana (dziś rzymskokatolicki pw. św. Wojciecha przy ulicy Warszawskiej).

1914 – wybuchła I wojna światowa.

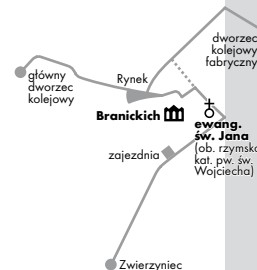
1915 – dzięki staraniom ks. Zirkwitza parafia otworzyła w budynku fabryki Beckera przy ulicy Świętojańskiej kuchnię; liczący niespełna tysiąc wiernych zbór wydawał codziennie do pięciuset darmowych posiłków. Rok później powstał parafialny sklep z tanimi artykułami pierwszej potrzeby.

1917 – oddano do użytku ochronkę dla dzieci (dom dziecka) nazwaną imieniem miejscowego proboszcza Zirkwitza, czym upamiętniono 25. rocznicę pracy duchownego.

1919 – otwarto ewangelicki dom starców dla mężczyzn i kobiet.

1921 – 31 października parafia została przyłączona do diecezji północno-wschodniej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej.

1927 – w Białymstoku rozpoczęło działalność Towarzystwo Opieki nad Polskim Żołnierzem Ewangelikiem.

Linie tramwaju konnego w Białymstoku przed I wojną światową

1919 Białystok włączono do państwa polskiego

1939 Białystok przyłączono do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej

1941 Białystok stał się siedzibą okręgu białostockiego w niemieckiej prowincji Prusy Wschodnie

1944 Białystok w Polsce Ludowej

1930 – w Białymstoku ordynowano Bennona Adolfa Kraetera, który został wikariuszem białostockiej parafii, w 1935 r. jej drugim proboszczem, a w 1938 r. pierwszym proboszczem.

1938 – wikariuszem w Białymstoku został ks. Zygmunt Kliner; na wieży kościoła św. Jana zamontowano zegar.

1939 – po wybuchu II wojny światowej zdecydowana większość ewangelików została zmuszona do opuszczenia miasta, a życie religijne zamarło.

1944 – kościół św. Jana został odebrany ewangelikom.

1953 – 4 października ks. Paweł Kubiczek odprawił prawdopodobnie pierwsze powojenne nabożeństwo.

1961 – zbór białostocki został podporządkowany jako stacja kaznodziejska parafii w Wydminach (już od 1956 r. był administrowany przez duchownego z Wydmin ks. diakona Jana Stokowskiego).

1967 – bez zachowania 20-letniego okresu ochronnego miejsc pochówku zlikwidowano cmentarz ewangelicki przy ul. Świerkowej, założony podczas I wojny światowej.

1973 – 3 marca dawny kościół św. Jana kupili użytkujący go od 1944 r. katolicy.

1978 – 23 stycznia zamknięto ewangelicką stację kaznodziejską w Białymstoku.

2002 – w marcu mieszkający w Białymstoku Marcin Żerański wyszedł z pomysłem wznowienia nabożeństw ewangelickich w Białymstoku, a już 24 maja zorganizowano w tym celu w Białymstoku spotkanie organizacyjne; 9 czerwca odbyło się pierwsze od ponad ćwierćwiecza nabożeństwo luterzańskie w Białymstoku; 4 września Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego formalnie reerygował parafię w Białymstoku (na mocy Ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP z 1994 r. parafia uzyskała osobowość prawną z chwilą powiadomienia odpowiednich władz wojewódzkich tj. z dniem 18 września 2002 r.). Administratorem *ex officio* został zwierzchnik

diecezji mazurskiej biskup Rudolf Bażanowski, a pomocą duszpasterską objął parafię dyrektor Centrum Misji i Ewangelizacji w Dziegiełowie ks. Grzegorz Giemza (obecnie prezes Synodu Kościoła). W skład Tymczasowej Rady Parafialnej weszli Marcin Żerański (prezes), Joanna Kluczyńska i Jerzy Trzebuchowski (w latach 2002–2007 organista w parafii); 1 października służbę duszpasterską w białostockiej parafii podjął ks. Tomasz Wigłasz, pierwszy w powojennej historii luterński duchowny w Białymstoku, początkowo praktykant, od 6 czerwca 2004 r. wikariusz, od 1 lipca 2008 r. proboszcz administrator.

2004 – 1 września do białostockich szkół wróciły lekcje religii ewangelickiej.

2006 – 31 października odbyła się, prawdopodobnie pierwsza od czasów przedwojennych, konfirmacja Mai Czech. 2 września 2007 r. została konfirmowana Judyta Siwy, organistka w parafii; 2 grudnia bp Rudolf Bażanowski poświęcił trzecią w historii parafii, a pierwszą w powojennych dziejach świątynię luterzańską w Białymstoku przy ul. Dolistowskiej 17.

2007 – 8 kwietnia odbył się chrzest Ezdrasza Wigłusza. Prawdopodobnie był to pierwszy chrzest ewangelicki w Białymstoku w czasach powojennych. W 2007 r. ochrzczono Łukasza Dzieńsiuka, w 2008 r. Mateusza Dublera, a w 2010 r. Keszę Wigłasz; 19 maja odbył się prawdopodobnie pierwszy od czasów wojny ślub ewangelicki w Białymstoku. Związek małżeński zawarli Daria Zubrycka i Marcin Tomkiel. W 2009 r. pobrali się Magda Zarzecka i Piotr Zarzecki, w 2011 r. Agnieszka Tarasiewicz i Łukasz Bohojło, w 2013 r. Ewa Biegluk i Piotr Hryszko.

2008 – 17 lutego z udziałem zwierzchników diecezji mazurskiej bpa Rudolfa Bażanowskiego i Ewangelickiego Duszpasterstwa Wojskowego bpa Ryszarda Borskiego odprawione zostało uroczyste nabożeństwo z okazji 205. rocznicy przeniesienia siedziby parafii z Zabłudowa do Białegostoku; na Cmentarzu Miejskim w Białymstoku pochowani zostali pierwsi wierni po reaktywowa-

2004 po przyjęciu Polski do Unii Europejskiej wschodnia granica województwa podlaskiego stała się zewnętrzną granicą UE.

1989 kres Polski Ludowej

1999 Białystok stał się miastem na prawach powiatu oraz siedzibą powiatu białostockiego i województwa podlaskiego

niu parafii – Grzegorz Modzelewski i Jerzy Trzebuchowski, a na cmentarzu w Trzciannem w powiecie monieckim Maciej Faflak. W 2011 r. odbył się na Cmentarzu Bródnowskim w Warszawie pogrzeb Otylii Leleno, a na Cmentarzu Miejskim w Białymstoku Henryka Wurma; we wrześniu wznowiono w reaktywowanej parafii zajęcia szkoły niedzielnej (o szkółce niedzielnej → str. 33).

Maciej Faflak (1943 Milanówek – 2008 koło Knyszyna) – przyrodnik, dziennikarz, reżyser i scenarzysta, współtwórca i juror Festiwalu Filmów Przyrodniczych im. Braci Wągów.

2009 – 26 lipca w ramach 94. Światowego Kongresu Esperanto, odbywającego się w od 25 lipca do 1 sierpnia w Białymstoku zorganizowano nabożeństwo ewangelickie w języku esperanto; od 25 do 27 września odbywał się w Białymstoku 41. Ogólnopolski Zjazd Młodzieży Ewangelickiej pod hasłem „Droga Stwórcy”.

W programie **Ogólnopolskiego Zjazdu Młodzieży Ewangelickiej** (OZME) w Białymstoku znalazły się m.in. warsztaty języka hebrajskiego i esperanto oraz koncerty zespołów N.O.C. i Frühstük. Atrakcją był też specjalny, prawie dwustumetrowej długości pociąg relacji Wisła – Białystok, którym przyjechało blisko pięćset z ponad sześćset uczestników. Był to pierwszy zjazd, na którym tak liczną grupę uczestników przyjęto w jednym kompleksie budynków, Zespole Szkół Handlowo-Ekonomicznych przy ul. Bema (współorganizowane są tu przez białostocką parafię ewangelicką Ekumeniczne Spotkania Młodych). Niedzielne nabożeństwo w ramach OZME odbyło się gościnnie w kościele rzymskokatolickim przy ul. Pogodnej.

2012 – 10 czerwca podczas nabożeństwa z okazji dziesięciolecia reaktywowania nabożeństw luteranckich w Białymstoku Redakcja Programów Ekumenicznych zrealizowała program o białostockiej parafii zatytułowany *Dom pełen wiary*, emitowany przez TVP2.

2013 – 17 lutego odbyło się uroczyste nabożeństwo z udziałem zwierzchnika Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce biskupa Jerzego Samca z okazji 210. rocznicy przeniesienia siedziby parafii z Zabłudowa do Białegostoku; 16 maja odbyło się nabożeństwo w ramach centralnych obchodów święta Straży Granicznej.

adwent – okres poprzedzający → Boże Narodzenie trwający (w zależności od dnia tygodnia, na który przypada początek świąt) od 22 do 28 dni, a obejmujący cztery niedziele; ewangelicką tradycją związaną z Adwentem jest → wieniec adwentowy.

adwentówka, spotkanie adwentowe – używane w tradycji ewangelickiej określenie tzw. „opłatków” i „wigilijek”, czyli przedświątecznych spotkań np. pracowniczych.

augsburski – odnoszący się do wyznania ewangelickiego nawiązującego do spuścizny ks. dra Marcina Lutra i Filipa Melanchtona; w Polsce jeden z członów nazwy Kościoła → KE-A.

augsburskie wyznanie, Konfesja augsburska (łac. Confessio Augustana) – złożone na sejmie w Augsburgu w 1530 r. wyznanie wiary autorstwa Filipa Melanchtona powszechnie uznane w Kościołach luteranckich.

befka – część stroju ewangelickiego duchownego, dwa prostokąty z materiału w białym kolorze (rozdzielone u luteran lub zszyte ze sobą u reformowanych) noszone na todze pod → koloratką (→ str. 61).

biskup (gr. *episkopos*, łac. *superintendent*) – ewangelicki zwierzchnik określonego obszaru (np. diecezji – biskup diecezjalny) lub całego Kościoła w danym kraju – biskup kościoła.

Boże Narodzenie, Narodzenie Pańskie – święto przypadające na 25 i 26 grudnia upamiętniające narodzenie Jezusa Chrystusa; ty-

powo ewangelicką tradycją jest przystrajanie → choinki.

choinka – przyozdobione drzewo iglaste (świerk, sosna, jodła) ustawiane w domach w okresie świąt Bożego Narodzenia, zwyczaj zapoczątkowany przez ks. Marcina Lutra, który „przystroił” to zielone cały rok drzewko w: gwiazdę – symbol tej prowadzącej mędrców, świeczki – światłość z wysokości, łańcuch i bombki – odpowiednio węża i owoc z ogrodu z Eden; przez konserwatywnych katolików niemieckich zwyczaj odrzucany do połowy XX w.

chrzest – jeden z dwóch sakramentów w Kościołach ewangelickich (drugim jest → Wieczerza Pańska), obrzęd włączenia do Kościoła udzielany najczęściej dzieciom w wieku niemowlęcym poprzez polanie wodą, zgodnie z luterancką nauką o sakramentach (sakramentologią) poprzez akt chrztu człowiek otrzymuje obietnicę zbawienia, której gwarantem jest Bóg, stąd chrzest jest wydarzeniem niepowtarzalnym i niezależnym od wiary chrzczonego, z drugiej strony to nie odprawienie rytuału daje zbawienie, ale rodzi się ono przez zaufanie obietnicy (por. → *Sola gratia per fide*).

czas pasyjny – okres → roku kościelnego poprzedzający Wielkanoc, którego punktem kulminacyjnym jest → Wielki Piątek.

denominacja → konfesja.

Dziękczynne Święto Żniw – przypadające na przełom września i października (pierw-

sza niedziela po 28 września) święto obchodzone w Kościołach ewangelickich (czasem też ewangelicznych) skupiające się na dziękczynieniu Bogu za „chleb powszedni”; na terenach wiejskich przybiera czasem charakter dożynek.

Epifania (z gr. objawienie) – obchodzone 6 stycznia najstarsze święto chrześcijańskie, pierwotnie odnoszące się do trzech wydarzeń: narodzin Jezusa w Betlejem, pokłonu mędrców i chrztu Jezusa, ok. IV w. pamiątkę narodzin Jezusa przeniesiono na 25 grudnia – i tak pozostało na Wschodzie, na Zachodzie przeniesiono następnie pamiątkę chrztu na niedzielę po święcie, wspominając 6 stycznia już tylko pokłon mędrców. W Kościele ewangelickim akcentuje się tego dnia objawienie się Boga poganom reprezentowanym przez magów ze Wschodu. Ich liczba nie jest w Biblii wymieniona, stąd nie używa się zakorzenionego w tradycji katolickiej terminu święto Trzech Króli.

ewangelicki – odnoszący się do historycznych wyznań protestanckich: luteranckiego, reformowanego i anglikańskiego.

ewangeliczny – odnoszący się do wyznań protestanckich powstałych po XVI-wiecznej reformacji: baptystycznego, pentakostalnego, czasem adwentystycznego.

ewangelik – wyznawca historycznych Kościołów protestanckich – luteranin i reformowany.

ewangelikalny → ewangeliczny.

filiał – niesamodzielna, będąca częścią parafii, formalnoprawna jednostka kościelna najczęściej posiadająca świątynię, jednak obsługiwana przez duchownych z innej miejscowości.

kalwiński – niewłaściwie o → reformowanym.

KE-A – Kościół Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej.

KE-R – Kościół Ewangelicko-Reformowany w Rzeczypospolitej Polskiej.

kircha – błędne określenie ewangelickiego kościoła (świątyni) powstałe na skutek spolszczenia niemieckiego rzeczownika die kirche (kościół, świątynia chrześcijańska; bez konfesyjnego rozgraniczenia), po II wojnie światowej określenie zdecydowanie pejoratywne.

koloratka – rodzaj kołnierzyka stosowany pierwotnie przez anglikańskich duchownych, z czasem rozpowszechniony wśród innych wyznań; w → KE-A jest częścią stroju urzędowego duchownego (☞ → str. 61).

Komunia święta → Wieczerza Pańska.

konfesja (z łac. wyznanie) – odrębna teologicznie, dogmatycznie i formalnoprawnie grupa w ramach religii chrześcijańskiej (np. augsburska, reformowana, katolicka, prawosławna).

konfirmacja – ewangelicki obrządek kościelny nawiązujący do → chrztu, podczas konfirmacji w wieku około 15 lat konfirmand wyznaje przez zbożem swoją wiarę i ślubuje

wierność Bogu; zwyczajowo po raz pierwszy przystępuje do → Wieczerzy Pańskiej.

konsystorz – w Kościołach ewangelickich naczelna władza administracyjna.

Kościół – 1. społeczność wszystkich wierzących w Chrystusa, niezależnie od konfesji; 2. formalnoprawne określenie wspólnoty chrześcijańskiej, np. K. Ewangelicko-Augsburski, K. Chrześcijań Baptystów, K. Rzymskokatolicki itp.; 3. budynek sakralny (słowo pisane małą literą) w tradycjach ewangelickich i katolickich, rzadziej prawosławnej i ewangelicznej.

ksiądz – duchowny chrześcijański: ewangelicki, katolicki, prawosławny, rzadziej ewangeliczny.

luteranin – członek Kościołów luteranckich, w Polsce → KE-A.

luterancki → augsburski.

minister (*Verbi Divini* – z łac.

sługa Słowa Bożego) – 1. teologiczne określenie urzędu ewangelickiego duchownego, stąd 2. w XVI i XVII w. określenie duchownych protestanckich.

nabożeństwo – skoncentrowane na studiowaniu Biblii i modlitwie spotkanie zboru; w luteranizmie pierwotnie zazwyczaj, dziś już nie wszędzie, połączone z sakramentem → Wieczerzy Pańskiej; czasem błędnie nabo-

żeństwo nazywane jest mszą.

Niedziela Wieczności – ostatnia niedziela → roku kościelnego koncentrująca się na sprawach ostatecznych, wiecznych; w wielu parafiach wspomina się tego dnia tych, którzy odeszli.

Pamiętka Reformacji – przypadające na 31 października ewangelickie święto (czasami obchodzone także w Kościołach ewangelic-

nych) upamiętniające ogłoszenie przez Marcina Lutra 95 tez piętnujących sprzedaż odpustów (☞ → obok); w białostockiej parafii dziękujemy tego dnia Bogu także za kolejne rocznice jej odtworzenia; dla ewangelików dzień ustawowo wolny od pracy.

parafia – najmniejsza samodzielną formalnoprawną jednostką kościelną, w → KE-A zarządzana przez radę parafialną, w skład której

wchodzi 6–32 osób świeckich oraz wszyscy zatrudnieni w parafii duchowni, w tym reprezentujący parafię proboszcz wybrany przez ogół parafian (zgromadzenie parafialne) lub proboszcz administrator mianowany przez → konsystorz do czasu wyboru proboszcza.

pastor (z łac. pasterz) – 1. potocznie ewangelicki duchowny; 2. d. ewangelicki proboszcz; 3. ewangeliczny duchowny.

powszechne kapłaństwo – wynikające z zasady → *Solus Christus* przekonanie, iż wierzący nie potrzebują innego niż Jezus Chrystus pośrednika pomiędzy Bogiem a człowiekiem, stan kapłański nie jest więc w Kościołach ewangelickich zarezerwowany dla duchownych, ale z mocy chrztu należy się każdemu wierzącemu.

protestancki – odnoszący się zarówno do wyznań → ewangelickich, jak i → ewangelicznych.

protestant – wierny jednego z Kościołów protestanckich.

protestantyzm – jeden z trzech głównych nurtów chrześcijańskich, drugi co do wielkości, zapoczątkowany w XVI w., choć odwołuje się do poglądów (m.in. św. Augustyna) i ruchów obecnych w Kościele dużo wcześniej (m.in. Waldensów); cechą protestantyzmu jest uznanie Biblii za jedyne źródło Bożego objawienia oraz usprawiedliwienie człowieka dokonane wyłącznie z łaski Bożej (→ *Sola gratia per fide*).

reformowany – odnoszący się do wyznania ewangelickiego nawiązującego do spuścizny Jana Kalwina, Jana Łaskiego, Urlicha Zwingliego czy Jana Knoxa; w Polsce jeden z członów nazwy Kościoła → KE-R.

religia – 1. system wierzeń, np. chrześcijaństwo, judaizm, buddyzm; 2. potocznie lekcja nauczania kościelnego; 3. niewłaściwe określenie → konfesji chrześcijańskich.

rok kościelny – cykl świąt kościelnych w →

KE-A rozpoczynający się pierwszą niedzielą → adwentu a kończący się sobotą po → Niedzieli Wieczności. Dzieli się na dwa podokresy zwane półroczem Pana i półroczem Kościoła; pierwszy upamiętnia wydarzenia związane z osobą Jezusa Chrystusa, w czasie drugiego Kościół obchodzi święta takie jak → Dziękczynne Święto Żniw, → Pamiątka Reformacji, → Niedziela Wieczności.

sakrament ołtarza → Wieczerza Pańska.

senior → biskup, w → KE-A tytuł stosowany do 1992 r.

Sola gratia per fide (z łac. tylko łaska przez wiarę) – zasada mówiąca, że zbawienie jest dostępne wyłącznie dzięki łaskawemu działaniu Boga, które może być przez człowieka przyjęte jedynie na drodze zaufania Bogu, czyli poprzez wiarę, a dobre uczynki są efektem działania Bożej łaski, a nie sposobem na jej zdobycie.

Sola scriptura (z łac. tylko Pismo) – zasada formalna protestantyzmu uznająca wyłączny autorytet Pisma Świętego w kwestiach prawd wiary, a wszelkie pozabiblijne tradycje (autorytet Ojców Kościoła, soborów) za potencjalnie omyłne.

Soli Deo Gloria (z łac. tylko Bogu chwała) – wszelka chwała należy się wyłącznie Bogu.

Solus Christus (z łac. tylko Chrystus) – zasada mówiąca, że wyłącznie Chrystus jest pośrednikiem (kapłanem) pomiędzy Bogiem a człowiekiem oraz odrzucająca pośrednictwo świętych czy duchowieństwa.

stacja kaznodziejska – miejscowość, w której odprowadzane były regularne nabożeństwa, obecnie w → KE-A wszystkie stacje kaznodziejskie posiadają status → filiałów.

superintendent → biskup, w → KE-A tytuł stosowany do 1936 r.

szkołka niedzielna – nabożeństwo dla dzieci → str. 33.

świątynia – zwyczajowe określenie budynków sakralnych wyznań chrześcijańskich i innych religii; w protestantyzmie przyjęte, choć niepoprawne teologicznie, gdyż → kościół to nie „dom Boga”, ale miejsce gromadzenia się ludu Bożego.

toga – 1. używany przez ewangelickich duchownych strój liturgiczny w czarnym kolorze (↔ → obok); 2. strój stosowany przez prawników i kadrę uczelni wyższych.

Wieczerza Pańska – jeden z dwóch sakramentów w Kościołach ewangelickich (drugim jest → chrzest), ustanowiony na pamiątkę Ostatniej Wieczerzy spożytej przez Jezusa z jego uczniami; w trakcie Wieczerzy Pańskiej wierni przyjmują opłatek (w tradycji luterańskiej) lub chleb (w tradycji reformowanej) i wino; w teologii luterańskiej, podobnie jak w prawosławnej, mówi się o realnej obecności Chrystusa „w”, „z” i „pod” postacią chleba i wina, a nie o zamianie substancji, jak w tradycji katolickiej, natomiast w tradycji reformowanej mówi się o obecności duchowej Jezusa.

Wielkanoc – jedno z najważniejszych świąt ewangelickich, upamiętniające Zmartwychwstanie Chrystusa, zgodnie z tradycją Kościołów zachodnich obchodzone jest w pierwszą niedzielę po pierwszej wiosennej pełni księżyca, a w krajach zdominowanych przez wyznawców prawosławia – zgodnie z tradycją Kościołów wschodnich.

Wielki Piątek – najważniejszy dzień w ewangelickim → roku kościelnym, w tym dniu wspominane jest dokonane przez Chrystusa

na krzyżu Golgoty zbawienie człowieka; przypada na ostatni piątek przed → Wielkanocą; dla ewangelików dzień ustawowo wolny od pracy.

wieniec adwentowy – wieniec wykonany z gałązek drzewa iglastego, ozdobiony czterema świecami zapalnymi kolejno w cztery niedziele → adwentu; zwyczaj zapoczątkowany przez ks. Jana Wicherna w XIX w., obecnie spotykany nie tylko wśród ewangelików.

Wniebowstąpienie Pańskie – święto przypadające zawsze na czwartek, 40 dni po → Wielkanocy, upamiętniające Wniebowstąpienie Chrystusa; dla ewangelików dzień ustawowo wolny od pracy.

wyznanie → konfesja.

zbor – wspólnota wiernych, np. parafialna, bez znaczenia formalnego i prawnego jak w przypadku → parafii lub → filiału; czasem niewłaściwe określenie ewangelickiego → kościoła (→ świątyni).

About the book

Evangelicals [Protestants¹] in *Białystok* is not just a title of this book, it is also the answer to the question stated at its very beginning: „what do the first Białystok newspaper, the first car in Białystok and the oldest denture in Białystok have in common?“. On following pages we meet Protestant architects who were forming the city in the 18th century, and those who have recorded this picture by publishing (at the turn of the century) an accurate city plan as well as plenty of information in the first newspaper. We get to know the factories' owners who found their home here, by the Biała river. Here they have lived and introduced novelties like the mentioned car or the denture. We meet teachers who have been passing down knowledge and formed characters of pupils in Evangelical schools – not only Protestants.

A part of their legacy is lost, however much was saved. This book's intention is to show it in an interesting manner – not only for the evangelicals in Białystok, who still form important part of this city.

Über das Buch

Die Lutheraner in Białystok ist nicht nur der Titel dieses Buches, sondern auch eine Antwort auf die an seinem Anfang gestellte Frage: Was verbindet die erste Białystoker Zeitung, das erste Auto in der Stadt und die älteste Zahnprothese? Auf den Seiten des Buches lernen wir die evangelischen Architekten kennen, die im 18. Jh. der Stadt ihre Gestalt gaben. Wie treffen die Leute, die das Bild der Stadt bewahrten, indem sie an der Wende zum 19. Jh. den genauen Stadtplan und hunderte Nachrichten in der ersten Białystoker Zeitung publizierten. Wie lernen das Schicksal der Fabrikanten kennen, die hier am Fluß Biała ihr Zuhause fanden und viele Neuigkeiten – wie das oben erwähnte Auto oder die Zahnprothese – mitgebracht und eingeführt haben. Wir lernen die Lehrer (nicht

¹ The term *Evangelical* has two different forms in Polish. The first one, *ewangelicki* (used in this book) refers to historical Protestants from Evangelical-Augsburg (Lutheran) and Evangelical-Reformed (Calvinist) churches, while *ewangeliczny* or *ewangelikalny* refers to Baptists, Pentacostals etc.

nur protestantische) kennen, die in den evangelischen Schulen das Wissen weitergaben und die Charaktere prägten. Ein Teil ihres Erbes ist verloren gegangen, viel ist jedoch bis heute geblieben.

Das Buch versucht, dieses Erbe in interessanter Weise entdeckend darzustellen – nicht nur für Lutheraner, die bis heute diese Stadt weiterentwickeln und mitgestalten.

Об этой книге

Лютеране в Белостоке – это не только название этой книги, но и ответ на поставленный в самом ее начале вопрос „что объединяет первую белостокскую газету, первый в городе автомобиль и самый старый зубной протез?“ На следующих страницах книги мы знакомимся с евангелическими архитекторами, которые в 18 веке придавали городу форму. Тех, которые этот образ укрепили, публикуя на переломе 18 и 19 веков подробный план города, также большое количество информации на страницах первой белостокской газеты. Мы узнаем о судьбах фабрикантов, которые здесь нашли свой дом, сюда привозили и внедряли новинки, как например, уже упомянутый автомобиль или зубной протез. Знакомимся с учителями, не только лютеранского вероисповедания, которые в евангелических школах передавали знания и закаляли характеры.

Часть их достижений, к сожалению, пропала, но многое и уцелело. Эта книга интересным, новаторским способом показывает все это не только для лютеран в Белостоке, которые до сих пор этот город совместно создают.

Pri la libro

Evangelianoj en Bjalistoko – tio ne estas nur la titolo de tiu libro. Tio ĉi estas ankaŭ respondo al la demando farita en la komenco

de la libro: „kio ligas la unuan bjalistokan gazeton kun la unua bjalistoka aŭtomobilo kaj kun la plej malnova dentoprotezo en Bjalistoko?”. Sur la sekvaj paĝoj de la libro ni ekkonas evangeliajn arkitektojn, kiuj formis la urbon en la 18-a jarcento kaj kartografojn, kiuj preparis la unuan urboplanon kaj ni ekkonas tiujn, kiuj metis la centojn da informoj sur la paĝoj de la unua bjalistoka gazeto. Ni konatiĝas kun fabrikantoj, kiuj hejmiĝis ĉiloke, apud la rivero Białka (legu: bjaŭka). Ili enkondukadis kaj importadis novaĵojn tiajn, kiel la menciitaj: aŭtomobilo aŭ dentoprotezo. En la evangelianaj lernejoj la lektoroj/pedagogoj, ne nur evangelianoj, transdonadis scion kaj forĝis karakterojn de la lernantoj.

Parto de ilia heredaĵo pereis, kaj tamen multe konserviĝis. Ĉi tiu libro interese kaj malkovre prezentas tion – ne nur por evangelianoj en Bjalistoko, kiuj daŭre kunformas tiun urbon.

על הספר

מקומם של הלותרנים בביאליסטוק אינו רק נושא של הספר. זוהי גם התשובה לשאלה שנשאלה בתחילתו: מהו הקשר בין העיתון הראשון בביאליסטוק לבין המכונת הראשונה בעיר ולבין תולדת השיניים העתיקה ביותר. ובכן, בספר זה אנו פוגשים את האדריכלים הפרוטסטנטים אשר עיצבו את העיר במאה ה-18, את האנשים ששימרו את מבנה העיר באופן מדויק ביותר במפת העיר בתחילת המאה ה-19 ובדפי העיתון הראשון בביאליסטוק שהכילו ידיעות רבות. אנחנו לומדים על יצרנים, אנשי מסחר אשר בנו פה, על נהר ביאלה, את ביתם והביאו יחידושים רבים (כמו מכונת או תולדת השיניים). אנו יכולים ללמוד גם על מורים ולא רק פרוטסטנטים שלימדו בבתי ספר לותרנים ועיצבו את אופיים של תושבי העיר.

חלק מההישגים הללו אמנם אבדו אך רבים מהם נותרו, וספר זה מנסה להראות ולהנכיח אותם באופן מעניין ומעשיר.

Książki

Alabrudzińska Elżbieta, *Kościół ewangelickie na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999.

Alabrudzińska Elżbieta, *Położenie protestantów na terenie Królestwa polskiego i tzw. Guberni Zachodnich Rosji w czasie I wojny światowej*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane prof. Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1996.

Dobroński Adam, *Białystok. Historia miasta*, Białystok: Zarząd Miasta Białegostoku, 2001.

Dobroński Adam (red.), *Historia województwa podlaskiego*, Białystok: Instytut Wydawniczy Kreator, 2010.

Kneifel Eduard, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen. 1555–1939; eine Parochialgeschichte in Einzeldarstellungen*, Vierkirchen: Selbstverlag, 1971.

Lechowski Andrzej, *Białystok. Przewodnik historyczny*, Białystok: Benkowski Publishing, 2006 (→).

Różański Krzysztof M., *Zarys historii parafii ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku*, Warszawa: 2013, praca magisterska w ChAT, maszynopis.

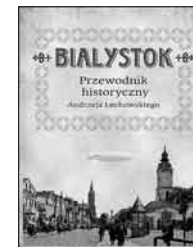
Tomecka Barbara, Szczygiał-Rogowska Jolanta, *Cmentarz ewangelicki w Białymstoku przy ul. Wasilkowskiej*, Białystok: Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Oddział w Białymstoku, 2008 (→).

Mapy

Białystok. Plan miasta [zawiera także plany miejscowości: Choroszcz, Czarna Białostocka, Gródek, Knyszyn, Michałowo, Supraśl, Tykocin, Wasilków, Zabłudów], Białystok: Atikart (dla CartoMedia), 2011 (→).

Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce. Mapa, Cieszyn: Pracownia na Pastwiskach, 2013.

Województwo podlaskie. Mapa turystyczno-krajoznawcza, Białystok: Atikart, 2000.

Informacje praktyczne

**Parafia
Ewangelicko-
Augsburska
w Białymstoku**

Adres:

ul. Dolistowska 17, 15-197 Białystok
tel.: (+48) 85 664 94 31, (+48) 502 049 462
e-mail: bialystok@luteranie.pl
www.bialystok.luteranie.pl

Nabożeństwa:

niedziele i święta – godz. 10
święta przypadające w dni robocze – godz. 18
równoległe – szkółki niedzielne (nabożeństwa dla dzieci)

Parafia organizuje godziny biblijne i spotkania młodzieżowe

Lekcje religii odbywają się w siedzibie parafii oraz w Gimnazjum Publicznym nr 15 w Białymstoku, w Szkole Podstawowej nr 6 w Hajnówce i w Szkole Podstawowej w Zabłudowie

Projekt rozbudowy
centrum parafialnego

Aktualne wiadomości dostępne są na stronie internetowej parafii:
www.bialystok.luteranie.pl i diecezji mazurskiej: www.diec.mazurska.luteranie.pl w zakładce: parafie/wykaz parafii/Białystok

Numer konta parafialnego:

50 1020 1332 0000 1002 0594 2679

Zdjęcia na okładce: 1. Nabożeństwo z okazji 210. rocznicy przeniesienia parafii z Zabłudowa do Białegostoku; 2. Nabożeństwo z okazji Święta Wojska Polskiego; 3. Piknik na zakończenie roku szkolnego; 4. Nabożeństwo z okazji święta 3 Maja; 5. Dzieci na szkółce niedzielnej; 6. Nabożeństwo z okazji Dzięczynnego Święta Żniw; 7. Lekcja o ewangelikach – wizyta uczniów Szkoły Podstawowej nr 21 w Białymstoku-Starosielcach; 8. Bp Rudolf Bażanowski (z prawej strony) i ks. Tomasz Wigłasz; 9. Nabożeństwo w ramach centralnych obchodów święta Straży Granicznej; 10. Nabożeństwo rodzinne – występ dzieci.